

Nádor Orsolya

Bevezetés a Kárpát-medencei nyelvi térség nyelvtudományi szempontú vizsgálatához

1. Bevezetés

A Kárpát-medencei nyelvi térség egy nagyobb egység, Kelet-Közép-Európa része, ami Európa középső és keleti felén helyezkedik el, kissé felnyúlva észak felé is. Keleti határvonala inkább szimbolikus, földrajzi térelemek, hegyek és folyók mentén nehéz lenne pontosan meghatározni a helyét. Szimbolikus, mert ott ér véget, ahol a nyugati keresztény kultúrkört felváltja a bizánci kereszténység. Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Horvátország, Szlovénia, valamint a szomszédos országok nyugati része, így Kárpátalja, Erdély és a Partium, a déli szomszéd Szerbia északi része, a Vajdaság sorolható ide.

Ezek az országok több szempontból is egységet alkotnak, még akkor is, ha természetesen különbségek is vannak köztük. Már maga a térség megnevezése is fontos: nem mindegy ugyanis, hogy a „kelet” és a „közép” milyen a szórendi szerepet kap. Közép-Európa keleti részén, tehát Kelet-Közép-Európában (és nem Kelet-Európa közepén) olyan országok találhatók, amelyek mindig Európához tartozónak tekintették magukat, a nyugati feudális, majd polgári mintákat követték. Nemcsak egymással alkotnak szoros hálózatot évszázadok óta, de népeik és nyelveik – kisebbségiként – megjelennek egymás országaiban a középkor óta tartó migrációs folyamatoknak vagy éppen a nagyhatalmak határrendezéseinek köszönhetően. Mindezt még tetézi a közös történelmi sors, a hódító törökök, majd a 20. század elő felében a németek, később a szovjetek uralmának elviselése, az alkalmazkodási, túlélési stratégiák. Sajnos az évszázadok óta görgetett, megoldatlan, feldolgozatlan traumák és konfliktusok is jellemzőek a térség országaira. Történelmi és politikátörténelmi, kisebbségtörténelmi szempontból a térség már könyvtári irodalommal rendelkezik (csak néhány a magyar nyelven is elérhető művek közül: Bán 1997; Halecki 1995; Ormos 2007; Romsics 2000 stb.), de nyelvi oldalról számos fehér folt van még. A jelen tanulmány abból indul ki, hogy ezek a sérelmek sokszor jelennek meg nyelvpolitikai, nyelvtervezési, nyelvvideológiai kontextusban. Ennek megértéséhez azonban célszerű összefoglaló módon és a térségre fókuszálva áttekinteni néhány olyan nyelvtudományi területet, amely megteremti az okok felderítéséhez szükséges diszciplináris alapot. Nyilvánvalóan nem lehet a teljességre törekedni, hiszen akkor minden nyelvészeti kutatási területet be kellene mutatni a nyelvtörténettől a fonetikán keresztül a mondattanig és a határterületekig, amilyen például a szemiotika, a nyelvi világkép vizsgálata, de erre ott vannak az áttekintő lexikonok és egyedi szakkönyvek.

A következőkben azokat a nyelvtudományi területeket tekintjük át röviden, amelyek több nyelv összevetésére is alkalmasak, kiterjednek a területen betöltött szerepük vizsgálatára, és elég átfogó nyelvészeti tudást adnak a térség alapvető nyelvi viszonyainak megértéséhez.

Az első csoportot a **nyelvtipológia** és az **areális nyelvészet** – valamint az e kettőre támaszkodó, meglehetősen vitatható, de tudománytörténelmi szempontból mindenképpen érdekes **„nyelvszövetség”** – kérdésének áttekintése alkotja, erre építve következik a **kontaktológia**, valamint a térségre erőteljesen jellemző **két- és többnyelvűség** összefoglalója, amelyet **nyelvpolitikai** szempontok középpontba állításával mutatunk be.

2. A nyelvtipológia

Amióta a 19. században elterjedt a nyelv történeti-összehasonlító szemlélete és módszere, a nyelveket genetikai és tipológiai szempontok alapján sorolják csoportokba. A **genetikai** osztályozás azt jelenti, hogy a kutatók logikai úton kikövetkeztetnek egy alapnyelvet, amelyhez fonetikai, morfológiai jellemzőik, alapszókincsük alapján, összehasonlító módszerrel visszavezethetők az egy nyelvcsaládba tartozó nyelvek. Ezt a „nyelvet” – például a proto-indoeurópai vagy a proto-urált – senki sem használta a visszakövetkeztethető, steril formában, hanem a számos közös grammatikai és lexikai elem mellett a nyelvi sokféleség, változatosság jellemezte. A nyelvrokonság megállapítása, a régmúlt nyelvállapotainak, változásainak elemzése, az összevetések nyomán kialakult eredmény annál biztosabb, minél több írott forrás áll a kutatók rendelkezésére. A nyelvtörténeti kutatások alapján állítható, hogy az európai nyelvek többsége indoeurópai, de vannak finnugor (pl. finn, észt, magyar), kaukázusi és altaji nyelvek is (utóbbiak Oroszország és Grúzia területén honosak). Az egyes rokon nyelvek hasonlóságát tekintve persze meglehetősen nagy különbségeket lehet tapasztalni attól függően, hogy az évszázadok során mikor és milyen távolra kerültek egymástól, illetve milyen egyéb, nem rokon nyelvi hatások érték őket.¹ A mi elődeink és rokonaink több ezer éve távolodtak el egymástól, a finneket, az észteket és a magyarokat más-más nyelvi és kulturális hatások érték, ezért nyelvrokonságuk a hétköznapi ember számára nem is magától értetődő, azonban a szláv nyelvek esete akár ellenpélda is lehet, a késői szétválás, az egyes csoportok további szoros együttélése nemcsak a mai nyelvek kölcsönös megértését segíti, hanem azt a nyelvtanulót is gyors sikerélményhez juttatja, aki a szlovák – cseh – lengyel vagy az orosz – ukrán – belorusz nyelveket tanulja, de hasonló a tapasztalat a neolatin nyelvek esetében is.

A **tipológiai** osztályozás alapja a nyelv **formai rendszere**, így a hangok típusai (pl. használnak-e csettintőket, diftongusokat), a szóalakot létrehozó morfológiai jegyek, valamint a szórend. Eszerint – Adam Smith, Friedrich Schlegel, Franz Bopp rendszerezése alapján – agglutináló (affixáló), flektáló (szintetikus), izoláló (analitikus) és – Wilhelm von Humboldt kiegészítése nyomán – inkorporáló (mai elnevezéssel: poliszintetikus) nyelveket különböztetünk meg.

Általában nem csak egy csoport grammatikai tulajdonságait hordozzák az egyes nyelvek: például a magyar döntően agglutináló, de esetenként kimutathatók a szótó megváltozása miatti flektáló (pl. a *tesz-vesz*-csoport alakváltozataiban), sőt az egyeztetésnél az inkorporáló tulajdonságok is (*vettem egy kényelmes nyári cipő+t*), amire például a szláv nyelvek nemben, számban, esetben egyeztető rendszere világít rá: itt nincs sem grammatikai nem, sem esetbeli egyeztetési kötelezettség. Emellett érdemes az **areális** kapcsolatokra is figyelmet fordítani az egymás mellett élő, de nem azonos családba tartozó, sőt tipológiai szempontból is máshova sorolt nyelvek esetében, mivel az együttélés és az annak következtében kialakuló kétnyelvűség hatására akár a grammatikai rendszerek is közeledhetnek egymáshoz. A török nyelvrokonság kérdése például többször is felmerült a nyelvtudomány története során, miközben itt minden bizonnyal az azonos területen való intenzív együttélés jelenti a magyarázatot a magyar nyelv török eredetű elemeire.² Sándor Klára az e témakört tárgyaló, problémafelvető tanulmányában rámutat arra, hogy a nagyszámú lexikai átvétel mellett igazolható az areális, tehát a nyelvi rendszert ért török hatások is, így például az *ő* fonémává válása, az igevevő alárendelés, az igeidők differenciálódása – tehát kijelenthetjük, hogy a történeti szempontból bizonyított együttélés a honfoglalást megelőző időszakban sok egyéb

¹ A magyar nyelv finnugor rokonságával kapcsolatosan is számos szakmai (és szakmaiatlan, ideákra támaszkodó) vita folyt az elmúlt évszázadokban, és folyik ma is. Ezekről tájékoztatnak egyebek között: Sándor 2011; Honti 2012; Bakró-Nagy 2018.

² A vitáról ld. pl. Pusztay 1977: 92–107; Sinkovics [historica_112_089-098.pdf](http://historica.112.089-098.pdf) (u-szeged.hu)

kölcsönhatás mellett az areális nyelvészet érdeklődésére számot tartó jelenségeket is hozott (Sándor 2021: 94–96).

A nyelvtipológia története sem mentes a tévedésektől és a túlzásoktól, de ez a formálódó és egyre differenciáltabbá váló nyelvtudományi megközelítések esetében ugyanúgy természetes, mint más tudományok esetében. August Schleicher például Hegel filozófiájának hatására először úgy vélte, hogy az izolálás jelenti a tézist, ahol a szó egységet alkot, de a grammatikai funkció nem látható, az agglutinálás képviseli az antitézist, mivel ott a grammatika kifejeződik, de ezzel a szó egységessége is megszűnik, részekre bomlik, a flektálást pedig szintézisként értékelte, mert ebben az esetben megmutatkozik mind a szó egysége, mind annak grammatikai funkciói. Ez a rendszerezés egyben a nyelvek feltételezett fejlettségét is mutatta. A későbbiekben tovább vizsgálta a morfológia szerepét, és megállapította, hogy ez nem elégséges a nyelvrokonság megállapításához, de a típusba soroláshoz alapvető (Havas 2020: 9–42).

Morfológiai szempontból a legegyszerűbb az izoláló nyelvek csoportja, mivel az ide tartozó nyelvek nem toldalékokkal, hanem a mondatok szórendjével és a szavak intonációjával fejezik ki a grammatikai viszonyokat. Ezek a nyelvek jellemzően Kelet-Ázsiában (pl. Vietnam) fordulnak elő.

Az indoeurópai nyelvek alapvetően a flektáló típushoz tartoznak. Ebben a csoportban jellemző a szótő megváltozása, ugyanakkor jelen vannak prefixumok és suffixumok is (pl. a horvát nyelvben: *Zágrábban = u Zagrebu*; *Zágrábba = u Zagreb*), amelyek több funkciót is elláthatnak a grammatikai esetekkel együtt; a formát viszont a három grammatikai nem is befolyásolja.

Az agglutináló nyelveket (amilyen a magyar is) a tö- és toldalékmorfémák jól elkülöníthető rendszere határozza meg. Egy szótőhöz – megfelelő sorrendben – akár több képző és jel is társulhat (*olvas+hat+ó+ság+á+hoz*).

A poliszintetikus – Humboldt elnevezése nyomán inkorporáló – nyelvekre jellemzőek a hosszú, összetett szerkezetű szavak, amelyek főként agglutináló, de flektáló tulajdonságokat is hordoznak, ezért kétséges, hogy ez önálló típusnak tekinthető-e.

A nyelvek csoportokba való sorolását azonban nemcsak morfológiai alapon lehet elvégezni, hanem a mondatok felépítése – ezen belül az ige szerepe, tranzitivitása és kiegészítései szerint is, illetve annak alapján, hogy a stilisztikai szempontból semleges, kijelentő mondatokban mi a szórend alapja az alany (S), a cselekvés (V) és a cselekvés tárgya (O) hármasságában. Újabbán pedig a cselekvőt már nem is tekintik fontosnak, inkább csak a cselekvés és annak tárgya közötti sorrendiség alapján határozzák meg, mely típusba tartozik egy nyelv. A nyelvtipológia kutatói folyamatosan finomítják a besorolási szempontokat, így egyre pontosabb képet kaphatnak a nyelvek areális hatásokra történt változásairól is. Havas Ferenc (2011: 257–262) a nyelvtipológiát bemutató áttekintésében a szórend kapcsán 1228 nyelv szórendjének összevetésével készült arányokat is közöl: eszerint a vizsgált nyelvek 40%-a az SOV (a magyar is ilyen), 37%-a az SVO, 7%-a a VSO, 2%-a pedig a VOS típusba sorolható.

Az azonos nyelvtípushoz sorolt nyelvek nem feltétlenül rokonai egymásnak, de a kelet-közép-európai régióra jellemző a szláv, illetve a tágabb, indoeurópai rokonság is (a germán nyelvekhez tartozó német vagy a szláv elemeket is tartalmazó, de döntően neolatin román), valamint az agglutináló és flektáló típushoz való tartozás. Amint fentebb említettük, a magyart döntően az agglutinálás jellemzi, és sem a szláv, sem a germán, sem a neolatin nyelvcsaládhoz nem tartozik, hanem az uráli nyelvek a közelebbi és távolabbi rokonai akkor is, ha a rokonság egyre kevésbé nyilvánvaló a laikusok számára.

3. Az areális nyelvészet fogalma, kutatási területei és szerepe a kelet-közép-európai térség nyelvi arculatának feltárásában

A nyelvek határai soha nem húzhatók meg vonalzóval. Sokkal inkább jellemző, hogy átnyúlnak egymás területére, vegyes lakosságú településeken élő beszélők révén kölcsönösen hatnak egymásra, szavakat, morfológiai, szintaktikai szerkezeteket kölcsönöznek egymástól. Tehát ha valóban meg akarjuk ismerni a nyelvek természetét, működését, a szűkebb és tágabb beszélőközösségekben betöltött helyét, akkor érdemes a működés földrajzi és kulturális kapcsolatrendszerét is megvizsgálni az **areális nyelvészet** szemszögéből.

Az *area* latin eredetű szó, az elsődleges jelentése: 'udvar, terület'. A nyelvtudomány szempontjából ez a szó egy szélesebb területet (régión) jelent, ahol egymással több évszázada, folyamatosan élnek együtt a különféle nyelveket beszélő közösségek. Ezek a közösségek sok szálon kapcsolódhatnak össze, lehetnek egyenrangú etnikumok, amelyek nyelvileg is egyenlők, és kapcsolataikat a mindennapok határozzák meg, vagy akár egy másik, mindegyik kisebbségi csoport feletti etnikum és nyelv fennhatósága alatt is élhetnek, ilyenkor lehetnek szűkebb, két nép közötti és tágabb, a többségi–kisebbségi viszonytal jellemezhető kapcsolatok.

Az **areális nyelvészeti vizsgálatok** célja, hogy az egy meghatározott területen (például a Kárpát-medencében) élő, egymással szomszédos, de nem rokon nyelvek között az együttélés hatására létrejött egyezéseket, hasonlóságokat, kölcsönhatásokat vizsgálja. A kutatóknak a nyelvek közötti (*interlingvális*) kapcsolatok hasonlóságait és különbségeit kell kutatnia, ehhez pedig ismernie kell legalább két-három szomszédos nyelvet. Balázs János szerint a módszernek egybevetőnek (*konfrontatív*) kell lennie: „ha feladatunknak az egyezések kimutatását tekintjük, akkor módszerünk összehasonlító (*komparatív*) lesz. Ha viszont a különbségeket keressük, a szembeállító (*kontrasztív*) módszerhez kell folyamodnunk. Ennek megfelelőleg egyetemes érvényűnek az egybevető (*konfrontatív*) módszer fog bizonyulni, amelynek egyik válfaja az összehasonlító (komparatív), a másik pedig a szembeállító (kontrasztív)” (Balázs 1983: 7–8). Ha tovább visszük ezt a gondolatmenetet, akkor eljutunk egy meglehetősen vitatható ponthoz, a **nyelvszövetség** kérdéséhez. A kutatók arra keresik a választ, hogy eredményezett-e a nem rokon nyelvek nyelvi együttélése **közösen létrehozott** grammatikai elemeket. Erre a témára az areális nyelvészet áttekintése után még kitérünk.

Az areális kapcsolatok annál mélyebbek, minél hosszabb ideig és minél közelebb él két népcsoport együtt úgy, hogy egymással folyamatos kommunikációt folytatnak a társadalmi élet különféle színterein. Természetesen az egymáshoz tipológiai szempontból is közelebb álló, kisebb, szorosabb kört alkotó nyelvek között (cseh – szlovák; horvát – szerb) sokkal több hasonlóság mutatható ki morfológiai szempontból is, mint például a szerb és a román között, ahol a szókincs jelenti a domináns kapcsolódási pontot. Befolyásolhatja a kapcsolatok minőségét az is, hogy az érintett népek között milyen hatalmi viszony vagy presztízskülönbség van, így például megjelenhet egy regionálisan hivatalos nyelv (pl. a magyar) helyesírása egy teljesen más nyelvtípushoz tartozó szláv nyelv (észak-horvát) írásrendszerében – természetesen akkor, amikor annak még nem létezett kész, elfogadott és elterjedt saját helyesírása. A jövevényszavak esetében egyértelmű, hogy az átvevő nyelvből korábban hiányzott az a tartalom (településrész, lakókörnyezet, mesterségek, vallás stb. szókinccse), amelyet átvettek, majd beillesztettek a saját fonetikai és morfológiai rendszerükbe (pl. a magyarba átkerült szláv, latin és német szavak szókezdő mássalhangzó-torlódását egy szóeleji magánhangzó oldja fel, de ettől a szó eredete még felismerhető).

A nyelvi area összetartozásának legjellemzőbb bizonyítékait a honfoglalást követően a magyar és a vele szomszédos nyelvek között szerkezeti szinten a morfológia (pl. a *-nok/-nök* szláv eredetű képző megjelenése a magyarban: pl. *bojnik* >> *bajnok*), a szintaxis (a latin és a német nyelv hatása az összetett mondatok szerkesztésére), lexikai területen pedig a szóképzlet

(jövevényszavak) és a frazeológia hordozza. A honfoglalás előtti korszakból pedig a nyelvtipológia jellemzőinél már utaltunk a török nyelvek hatására a történetileg bizonyítható együttéléssel összefüggésben (Sándor 2021: 77–102).

A rendelkezésre álló tanulmányok többsége nyelvtörténeti oldalról közelíti meg a témát (Balázs 1989), de vannak átfogó igényű, az egy areához tartozó nyelvek szoros összefonódása révén létrejövő, ún. nyelvsvövetség lehetőségét is vizsgáló írások, sőt megjelent a kétnyelvűség és a történeti szociolingvisztika szempontjait figyelembe vevő **kontaktológia** is a területi kapcsolatban álló kelet-közép-európai nyelvek vizsgálatában, amit külön fejezet mutat be röviden. A legutóbbi kutatási irányok közül még ide sorolható a magyar nyelvterületen, magyar kutató által alig művelt **eurolingvisztika**, amely az összehasonlító nyelvészet új kutatási irányaként Európa nyelvi sajátosságait (mondatfajták, szórend) vizsgálja úgy, hogy épít a történeti nyelvészet, a nyelvtipológia, az areális nyelvészet és a kontrasztív nyelvészet eredményeire, módszereire: a nyelvi korpuszok felhasználásával keresi azokat a konvergenciajelenségeket, amelyek az egymással nem rokon európai nyelvekben megfigyelhetők.³

Az utóbbi évtizedekben, a kognitív szemlélet meggyökeresedésével összefüggésben az areális vizsgálatok egy további új szemponttal, a **nyelvi világgép** feltárását célzó, összevető jellegű nyelvvizsgálatokkal bővültek. A kutatások célja az, hogy feltárják a nyelv, a gondolkodás és a kulturális kapcsolatok közös vonásainak gyökereit, kategorizálják az emberi világgép alapelemeinek tágabban és szorosabban összetartozó egységei szerint – pl. vizsgálják *az ember, a haza, a család, az élet, a halál, a munka, a pénz* fogalmi mezőit, az ezekkel kapcsolatos szemantikai egységeket, frazeologizmusokat többnyire az együtt élő népek és nyelvek szempontjából. Ezeknek a kutatásoknak van egy általános, elméleti síkja, amellyel itt nem foglalkozunk (ld. pl. Bańczerowski 2008; Szilágyi N. 2000; Bárdosi 2010; Magyarai 2015), és van egy olyan síkja is, amely segíthet az egy területen élő, különböző nyelvi és kulturális háttérrel rendelkező etnikumok gondolkodásának megértésében. Ez egy lehetséges új kutatási irányt, sőt társas nyelvészeti szemléletváltást is hozhat majd az eddig leginkább összevetésekre, dialektológiai vizsgálatokra támaszkodó areális nyelvészetben.

3.1. Az areális szempontú kutatások előfutárai Kelet-Közép-Európában

Ahol több, nem egy időben érkezett és nem is ugyanahhoz a nyelvcsaládhoz tartozó nép, nyelv és kultúra osztozik ugyanazon a területen, majd az államszervezet létrejöttét követően néhány változékony határú országon, a közösen eltöltött sok évszázad alatt számos nyelvi elemmel is gazdagítja a környezetét, és gazdagodik a többiektől tanultakkal, természetes módon kínálja az areális szempontú kutatás lehetőségét. Pustay János (2003: 30) szerint „egy nagyobb földrajzi area nyelvi változásainak elemzéséhez szinte ideális az ilyen összetétel”.

A térségben először Jernej Kopitar szlovén nyelvész végzett areális, tehát a nyelvek földrajzi elhelyezkedését és a köztük kialakult kapcsolatokat feltáró vizsgálatokat 1829-ben, de nem a szűkebb környezetében használatos német, szlovén, horvát, magyar nyelvi areát vizsgálta, hanem a délkelet-európai nyelveket. Megállapította, hogy a román, a bolgár és az albán nyelv csak a felszínen (nyelvi anyagában, tehát főként szókinésében) különbözik egymástól, de köztük alapvető szerkezeti, formai egyezések vannak (Balázs 1989: 10). Ez az első ismert areális szempontú balkanológiai nyelvészeti kutatás, amit a 19. század közepétől kezdve számos másik követett, többek között a német August Schleicheré, aki a történeti nyelvészet kimagasló egyénisége volt. Itt érdemes megjegyezni, hogy az ő egyetemi

³ Az eurolingvisztika és egy magyar részvétellel folyt, az alapvető mondatfajtaikat, főként a kérdőmondatot vizsgáló, kilenc nyelvre kiterjedő nemzetközi kutatás rövid, közérthető bemutatása olvasható az *Élet és Tudomány* c. lap 2013/47-es számában Péteri Attilától.

munkásságának magyar vonatkozása is van: neki és persze az összehasonlító történeti nyelvészet számára kitűnő forrásnak bizonyuló magyar nyelvnek köszönhető, hogy létrejött Prágában 1853-ban a ma is működő tanszék őse, ahol az első, hivatalos pályázat keretében kiküldött magyarországi vendégtanár, Riedl Szende dolgozott. Schleicher nyelvtipológiai vizsgálatai során felfigyelt arra, hogy vannak olyan nyelvek, amelyek nem tekinthetők rokonoknak, de szomszédok, és nemcsak szókincsükben, hanem fonetikai rendszerükben is mutatnak hasonlóságokat. Példaként pedig a kaukázusi és – Kopitarhoz hasonlóan – szintén a balkáni nyelveket említette. Ő azonban ezt nem a közös terület társadalmi és kulturális sajátosságaira, hanem a természet- és a nyelvtudomány szoros összefüggéseit hangsúlyozó irányzat képviselőjeként – tévesen – a Balkán éghajlati jellemzőire vezette vissza (Balázs 1989: 12).

Az addigiaknál sokkal több konkrét areális nyelvi vonatkozást tartalmaznak a szlovén szlavista, Kopitar tanítványa, Franc Miklošič összehasonlító nyelvészeti kutatásai (Horálek 1967: 400–403). Miklošič elsősorban négykötetes, tíz szláv nyelvet összehasonlító nyelvtanáról ismert,⁴ de foglalkozott a román és a magyar nyelvben megtalálható szláv, illetve a dél- és kelet-európai nyelvekben található török elemekkel is. A Balkán vizsgálata során érdeklődése a szerb és az újjörög nyelvekre is kiterjedt, és feltételezte, hogy a hasonlóságokban jelentős szerepet tölthetett be két eltűnt nyelv, a trák és az illír – tehát ezek areális szempontú szerepét is vizsgálta, ami indokolja, hogy ne csak az összehasonlító szláv nyelvtudomány, hanem az areális nyelvészet, sőt a balkanológia is egyik elődjeként tekintsen rá. Balázs János (1989: 12) szerint mivel ő eseteket, nyelvtani szerkezeteket vetett össze, például ő írta le először a jövő idő *'akar'* jelentésű igével történő képzését mint közös vonást, a genitívusz és a datívusz megegyezését, elindította a balkáni nyelvek összehasonlító kutatását, amelyek azóta kiterjedtek többek között a fonológiára, az esetragok leépülésére, előljárókkal történő helyettesítésére, a számnevek kifejezésére – és természetesen a szókincs tükörelemeinek a vizsgálatára is.

A kelet-közép-európai areális nyelvi kapcsolatok áttekintése során nemcsak az eredetileg ide tartozó grammatikai hatásokat vesszük figyelembe, hanem azt is, hogy a magasabb presztízsű nyelvek teljes egésze hatott a többire. Még a holtak nyilvánított latin is számtalan változatban létezett, beszélték is ezt a nyelvet – valószínűleg sok-sok anyanyelvi kontaktuselemmel tűzdelve. Tehát inkább egy korlátozott használatú, nyelvenként eltérő változatosság jellemezte, és a legnagyobb befolyása minden bizonnyal a kulturális szókincsre, valamint az írásbeliségre volt. A következő részben azokat a nyelveket és hatásaikat tekintjük át röviden, amelyek a Kárpát-medence népeinek a köznapi és emelkedett nyelvhasználatát meghatározták. Nyelvtudományi szempontból a történeti szociolingvisztika az a szemlélet, amely segít az évszázadok alatt több változáson is átesett népnyelvek és presztízsnyelvek viszonyának megértésében.

3.2. A Kárpát-medencei régió areális hatású nyelvei

A Kárpát-medencei régió nyelvi-etnikai szempontból a 18. század óta igen tarka képet mutat. Az itt élő népek egy része már a 10–12. század óta együtt él, bár vannak olyanok is, amelyek kihaltak, beolvadtak (pl. avarok, besenyők, jászok, kunok), és vannak később érkezett népek is (örmények, görögök, bolgárok, cigányok). Számukra a közös terület, a hosszú együttélés nyelvi és kulturális szempontból is számos hasonló jegyet eredményezett. A betelepülő magyarok is gazdagították az itt élők kultúráját, és ők is tanultak, főként a kora középkorban már itt élő szláv népektől, a 14–15. századtól azonban sok nyelvi elemet adtak át vagy éppen

⁴ *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen I–IV*. 1852–1875. új kiadás: Cambridge University Press, 2015.

vissza a környező népeknek, az átvételhez képest megváltozott tartalommal. A magyar állam megalapítása után a szláv hatás mellett döntően a közös európai kultúrát hordozó közép- és kora újkori latin, majd az újkor vége felé a kelet-közép-európai közvetítő nyelvvé vált német alakította a terület nyelvi arculatát.⁵

A Kárpát-medencei areális nyelvi kapcsolatok értelmezésének az alapja az, hogy az egész kultúrkört meghatározó, magas presztízsű nyelvek – a latin és a német – hogyan hatottak a nyelvi kultúrára, valamint az, hogy a régióban természetes módon együtt élő nyelvek és kultúrák kapcsolatrendszerének alakulása az egyes történelmi és művelődéstörténeti korszakokban milyen főbb jegyekkel jellemezhető. Az említett két nyelv Európa sok népnyelvére hatással volt: részben Európa meghatározó és magasfokú kidolgozottsággal rendelkező nemzetközi közvetítőnyelveiként, részben úgy, hogy közvetlenül is hatottak a magyarok és a velük élő többi nép szokincseré, nyelvük írásbeliségének alakulására is.

3.2.1. A latin areális szerepe

A latin nyelv areális kapcsolatai átszövik az egész nyugati keresztény kultúrkört, és jelen vannak a nyelv egyes részrendszereiben – a grafémáktól a frazeologizmusokon és a szaknyelveken át a stílusig. A latin ma is fontos része az orvosi szaknyelvnek, a jogászok is latin szövegszerkesztési minták alapján fogalmazzák az átlagember számára alig érthető szövegeket. Megjelenik a latin írásbeli kultúra hatása a frazeológiában (pl. a latin *verba volant, scripta manent* horvátul: *riječi lete, zapisano ostaje*; csehül: *slova uletí, napsané zůstává*; szlovákul: *slovo odletí, kým písmo zostáva*; románul: *vorbele zboară, scrisul rămâne*, magyarul: *a szó elszáll, az írás megmarad*), vagy az egyik leggyakoribb köszönésünkben is. A *servus humillinus* ('alázatos szolgája') latin köszönési forma nemcsak a magyarban (*szervusz*), hanem a cseh, a szlovák, lengyel, román, horvát, szerb, szlovén, ukrán nyelvben is létezik informális üdvözlési formaként.

A latin szöveggörnyezetben előforduló korai nyelvemlékekben, különösen az oklevelekben és a szerzetesek számára készített rendtartásokban már a 10–12. században is megjelennek anyanyelvi szavak, sőt egész szerkezetek is, amelyek részben a latin és a népnyelv fonetikai eltéréseire világítanak rá, részben arra, hogy a latin nyelvtudás hiányosságait milyen ügyesen pótolta a középkori szerző. Természetesen a tulajdonnevek *tichon* (Tihany), *Horuat* (Horvát), *Morodic* (Maradék) szerepeltetésének más oka volt: az oklevelekben, adománylevelekben pontosan meg kellett nevezni az érintett helyeket (település, dűlő, tó, folyó), valamint a személyeket is. Az egyik legelső magyar szórványemlék, a Tihanyi Alapítólevél (1055) egyik sorában: „*feheruuaru rea meneh hodu utu rea*” ('Fehérvárra menő hadútig' / más olvasatban '... hadútra') látható egy helységnév a hozzá tartozó, de még külön jelölt névutóval (később ebből – *rea* – lett a *-ra/-re* rag), és az is, hogy a latin betűkészlet nem felelt meg teljes egészében a magyar nyelv fonetikai rendszerének. A kelet-közép-európai latin betűs nyelvemlékek olvasása azért okoz nehézséget ma is, mert nem minden hangnak volt megfelelő betűjelölője a latin ábécében, emiatt nem tudjuk biztosan, hogyan hangozhatott a 13. vagy a 14. században egy-egy leírt szöveg. A latin grafémák megmaradtak alapkészletként a latin betűs írást választó nyelvekben, de kiegészültek a lágy mássalhangzókkal, fokozatosan elkülönült egymástól a *c* és a *k*, az *s* – *sz* – *z* – *zs* írása, valamint azokban a nyelvekben, amelyekben hosszú–rövid magánhangzópárok vannak, megjelentek a mellékjelek (pontok, vesszők) is.⁶

⁵ A témáról részletesen, a nyelv és kultúra kapcsolatát, a magyar nyelv hid-szerepét kifejtve: Szűcs 2013: 223–234.

⁶ Az írásrendszerről és a helyesírás történetéről ld. Korompay 2018: 83–98.

A magyarban és a többi kelet-közép-európai nyelvben is számos latin jövevényszó, sőt más nyelvek közvetítésével sok nemzetközi műveltség szó honosodott meg az oktatási rendszernek és írásbeliségnek köszönhetően, ráadásul a mód, ahogyan az egyes nyelvek beépítették ezeket, hasonlóak, bár nem egyforma ideig őrizték meg az átvételeket. Leginkább főnevekkel gazdagodtak (*modus – mód*), de vannak igék is (*cantare – kántál, dirigere – dirigál*), és az egyik leggyakrabban használt szó, a *persze* is latin eredetű (*per se* 'egyedül, magától').

A 16. századtól már olyan anyanyelvi terminusok is megjelennek, amelyek latin tudományos szavak tükörfordításaként honosodtak meg. A matematikában a *nominatur* a törtszám *nevezőjét* jelenti, amit a németek *Nenner*, a csehek *jmenovatel'*, a horvátok *nazivnik* alakban használnak – mindegyik a „név” szó képzett formája (*név > nevez > nevező; Name > nennen > Nenner; jméno > jmenovati > jmenovatel*). A grammatikából pedig az „*eset*” szót emeljük ki, amelynek eredetije a latin *casus*, de a *Fall, padež* megfelelők is az *eséssel* kapcsolatos szóból származnak (Balázs 1989: 132).

Ugyancsak a latin areális jelentőségét támasztja alá a korai szótárirodalom, ahol a latin mindig szerepet kapott – először az első helyen, majd később a népnyelvi szótárak megfeleltetési nyelveként is.

Ha 17–18. századi magyar nyelvű szépirodalmi vagy szakirodalmi szövegek olvasásával próbálkozunk, sokszor érezzük úgy, hogy magyarul olvasunk, de mintha mégsem magyar szöveget tartanánk a kezünkben: csikorognak a mondatok, olyan igealakokat és szó szerkezeteket találunk, amelyekről joggal feltételezhetjük, hogy csak írásban jelentek meg, magyar ember soha úgy nem beszélt. Ennek részben a latin, részben a német tükörfordítás – illetve e kettőnek az összefonódása – az oka, és a nyelv alakításnak arra a szakaszára utal, amikor meg kellett teremteni a szaknyelveket, valamint ki kellett dolgozni a szövegek stilisztikai megformálását is. A következő néhány sor (1. ábra) a *Tudományos Gyűjtemény* első számából (1817) való, és a korabeli tudományos szakirodalom nyelvi állapotát mutatja. A szerző versenyt hirdet az észak-magyarországi palóc táj, nép, nyelv, szokások feldolgozására.⁷ A nyelvről az 1. ábrán leírtakat várja. A rövid részletből is látható, hogy a nyelvtani terminusokat ekkor még főként latinul használják, de keveredik a latinos és a magyaros írásmód, ugyanakkor egy helyen már megjelenik a magyar terminus (*névmás*) is. Emellett megfigyelhető a ma már nehezen érthető a birtokos szerkezet is (*a' magányos betűknek kimondásaikat = ma: a magányos betűk kimondását*).

A latin – ha eltérő mértékben is – az egész kelet-közép-európai régióra hatással volt, és ez mind a hozzá tipológiailag közelebb álló indoeurópai nyelvekre, mind a tőle távolabb lévőkre, mint amilyen a magyar is, igaz. Azok a népek, amelyek a nyugati kereszténységet választották, a latin írásrendszert követték, okleveleiket ezen a nyelven írták, és lassan a saját nyelvükhöz igazították a latint. Ez megmutatkozott a betűkészlet kialakításában éppúgy, mint a jövevényszavak átvételében és a szövegszerkesztési, stilisztikai szabályok alkalmazásában.

⁷ Tudományos Gyűjtemény 1817. 115–116.

5.) A' Palótzságnak Nyelvbéli Esmértetése. Itt különösen felhozni kellene

a.) A' magános betűknek kimondásaikat, p. o. aa = á; ee = é. 's a' t.

b.) A' magános betűknek szokásban lévő feltseréltetéseiket egy mással, p. o. gyühös = dühös 's a' t.

c.) A' Palótzságnál szokásban lévő declinációkat, comparatiókat, névmásait, diminutivumokat, conjugatiókat, szóformálásokat, mellyek az irói nyelvtől különböznek, és, ha nagyon benne figyelemre méltó, a' Palótzság Syntaxisát. p. o. tsigaat = tsigát, villável = villával, mentől nagyobb = legnagyobb, gyermektse, rágtsálni, szomorójtom, ü, mü, akarnók, 's a' t.

d.) A' Palótzság különös 'szovainak, moNyek egyebütt keletben nem igen vagnak, lajstromokat betű rendszerént magyarázatokkal együtt.

e.) A' Palótzságnál keletben lévő magyar kereszt neveknek rövid, de mentől tökéletesebb lajstromokat, úgy, hogy a' Kereszt neveknek különbféle tsonkításaira is figyelem fordittasék: p. o. Erzsők, Böse, Bözsi, Böske, Pere = Elisabetha; Bös, Póts, Bihar, Tihany, Zöd, Sopron, Szerda, 's a' t.

f.) Vagynak-e a' Palótz Falukban valami régi Jegyző Könyvek, vagy akármiféle Íratok, mellyek a' Palótzság nyelvén íratlak volna? —

1. ábra: Részlet a Tudományos Gyűjteményből (1817: 115–116)

3.2.2. A német nyelv areális szerepe a Kárpát-medencében

Közép-Európa másik magas presztízsű és nagyhatású nyelve, a német, amely a holt latinnal szemben országokhoz, birodalmakhoz is köthető élőnyelv volt, többször is megpróbálta átvenni annak a helyét, és mivel valós hatalom volt mögötte, ez időről időre sikerült is. A középkori német hatás részben a társadalom legfelső rétegének dinasztikus kapcsolatai révén, részben a német iparosok, parasztok bevándorlása révén az alsóbb társadalmi csoportokban érvényesült, majd a reformáció korában sokszor éppen a latinnal szemben vált új közvetítőnyelvvé a régió egyes országaiban. A 18. század végi német nyelvi terjeszkedés idején azonban már új nemzeti és nyelvi ideológiák jellemezték Európát, emiatt csak korlátozottan és konfliktusokkal terhelve tudta betölteni birodalmi szintű hivatalos nyelvi szerepét. Az ellenállás így sokkal határozottabban fogalmazódott meg vele szemben, hiszen nemcsak egy európai műveltségnyelvet testesített meg, hanem a Habsburg Birodalmat is, amelynek német nyelvét nemcsak a kancelláriával való kapcsolattartásban, hanem az oktatás szintjein is törvények írták elő a birodalom népei számára.

A német nyelv areális hatása két irányban rajzolódik ki: az egyik a Kárpát-medencében honos német dialektusok valamelyikének közvetlen hatása volt a magyar és más népnyelvekre és viszont (kiejtés, szókölcsonzés- és átalakítás, szerkezetek, összetett szavak képzése). A másik az irányított, a hivatalos kommunikációhoz kapcsolódó hatás, ami a nyelvhasználat emelkedett szinterein, főként írásban, a jog, a közigazgatás és a tudományok szaknyelvében, stilisztikájában jelentkezik.

A latinnal szinte egy időben jelent meg a német nyelv a Kárpát-medencében, de a presztízse a latintól elmaradt: Magyarországon az első térítő papok, az első királyné, a bajor származású Gizella udvartartása jelentette az első kapcsolatot, de szinte minden kelet-közép-európai országban megtalálhatók voltak a német származású királyi vagy főnemesi házastársak. Ezt követően a betelepedés szinte folyamatos volt, mesteremberek érkeztek, céheket, városokat alapítottak, ahol anyanyelvükön beszéltek. Néhány kiemelt történelmi időszakban, például a 13. században a tatárjárás után, illetve a 17. században a török kor befejeződése után összefüggő német etnikai tömbök jöttek létre a történelmi Magyarország számos tájegységén.

A német nyelv hatása megjelenik a legkorábbi latin írásbeliségben is, mivel német anyanyelvű szerzetesek végezték először az oklevélírás, kódexmásolás feladatát, ezért a német dialektusok hatása egyértelműen kimutatható a kancelláriai helyesírás gyakorlatában, és a 19. században is még használt gótbetűs írásmód szintén nekik köszönhetően terjedt el. A német hatás megjelenik a betűk elnevezésében is (*r = err; ábécé*), ami eltér a latin betűzéstől. Mivel a német szerzetesrendek (pl. a ciszterciek) iskolákat is működtettek, kiejtésük, írásmódjuk a latin írásbeliség különböző szintjein is megjelent és fokozatosan terjedt. Azonban „egységes” német nyelvi hatásról sem a latin, sem a többi nyelv kapcsán nem beszélhetünk, mivel három nagy, egymástól jelentős mértékben eltérő nyelvjárási területről (alnémet, középnémet, felnémet) érkeztek az írástudók, a kolostorokat működtető szerzetesek, és dialektusuk természetes módon megjelent az általuk írott anyagokban is.

A betelepülők között nemcsak a felső társadalmi rétegekhez tartozó nemesek voltak jelen, hanem iparosok és parasztok is, akik mesterségeket (*kasznár, bognár*), technikákat (*hám, prés*), ételneveket (*perec*) stb. honosítottak meg a legsőbb néprétegek nyelvében is. Az átvett jövevényszavak jelentős része a mai magyar nyelvben is megtalálható, egy részük azonban eltűnt a hozzájuk tartozó tárggyal, fogalommal együtt, vagy kiszorította a nyelvújítás idején javasolt magyar szó.

A német eredetű jövevényszavak nemcsak a magyarban, hanem a Kárpát-medence több nyelvében is megjelentek, így például északon, a Szepességben letelepült német iparosok, bányászok a magyar mellett a szlovák szókincset is gazdagították, az erdélyi szászok pedig a román szókincsre hatottak, igaz, elég kis mértékben. A német többségű településeken már a 14. század második felében megjelent az anyanyelvű hivatalos írásbeliség, amit folyamatosan használtak a városi közigazgatásban, sőt még akkor is, amikor 1844-ben a magyar lett a hivatalos nyelv. Megjelentek a német településnevek, amelyek sokszor a hagyományosan használt elnevezések tükörfordításai voltak, így pl. a szláv eredetű *Pest* ('sütni') német neve *Ofen* ('kemence') lett, az 'öt templom'-ról elnevezett *Pécs* pedig *Fünfkirchen* (vö. Mollay 1989: 236).

A különféle korokban és területeken (nemesi megnevezések: *gróf, herceg*; ételnevek: *pástétom, cukor*; katonai szókinccs: *harc, ostrom, blokád*) természetesen nem ugyanolyan intenzitással jelennek meg a jövevényszavak (Gerstner 2018: 255–256). Például az 1526-ig tartó ómagyar korban még lényegesen magasabb a szláv nyelvekből származó közsavak száma, viszont Magyarország három részre szakadása után, amikor a Magyar Királyság az osztrák uralkodóház fennhatósága alá került, a mindennapok nagyobb arányú bevándorlása mellett a német hivatalos nyelv használata is felelősödött, sőt a katonaság számára ez lett a vezényleti nyelv, ami az ország lakosságára – anyanyelvétől függetlenül – meglehetősen széles körben hatott. Megnőtt a jelentősége az osztrák fővárosnak és a németek által lakott több (közeli) városnak, így Pozsonynak (*Preßburg*), Sopronnak (*Öfen*) is, ez pedig a társadalmi élet minden szintjére, így a nyelvhasználatra, a mindennapok a nyelvi érintkezésére is hatással volt. Az etnikailag vegyes lakosságú településeken a mindennapokban is hasznos kétnyelvűség volt a jellemző, aminek sokféle foka és szintje lehetett. A német nyelv is vett át szavakat a magyarból és máshonnan is, így a *Paprikahuhn*

(paprikáscsirke), a *Mulatschag* (mulatság), *Kutsche* (kocsi), *Csardas* (csárdás), amelyek nemcsak a németbe, hanem más, távolabbi európai nyelvekbe is átkerültek mint „magyar eredetű vándorszavak” (Fazakas 2007: 196).

Az areális nyelvi hatások magasabb minősége jelent meg a szövegszerkesztésben, a stílusban, a szakszókincs átvételében, amikor a reformáció idején a peregrinus diákok német (Göttingen, Wittenberg, Heidelberg stb.) és németalföldi egyetemeken tanulták a különféle társadalom- és természettudományokat. A német a tudományok területén is presztízsnyelvvé vált, a műszaki tudományokat például az osztrák és magyar hatalmi viszonyok alakulása szerint időszakonként hol németül, hol magyarul oktatták. Hasonló, a nyelv és a társadalom minden rétegeire kiható kapcsolat a cseh és a német areális viszonyában figyelhető meg. Részben a protestáns egyházban, részben az egyetemi oktatásban kiemelt szerepe volt a német nyelvnek, sőt a 19. század közepén úgy látszott, hogy a cseh nyelv sorsa az emelkedett nyelvhasználat, a tudományos nyelv területén a nyelvváltás lesz, és végleg kiszorítja a német.

A jövevényszavak hangrendszeri igazodásukat követően nemcsak egyszerűen beépültek a magyar nyelv szókincsébe, hanem ösztönzőleg is hatottak rá, és viszonylag korán, már a 16. század közepén megjelentek a tükörszavak; például Geleji Katona István nevéhez fűződik a *földrengés* szó, amelynek eredeti alakja *Erdbiden*. A német mintát követő tükörszóalkotás mint anyanyelvi szókincsteremtő módszer a 18. század második felétől a 19. század végéig tartó nyelvtervezési szakaszban teljesedik ki.

Létezik egy igen elterjedt magyar nyelvi babona is az átvételekkel kapcsolatban: a **létige + határozói igeneves szerkezetet** (pl. a ruhád *oda van készítve* az ágyadra) sokan **germanizmusnak** tartják, és mint ilyet, nem javasolják az alkalmazását. Szepesy Gyula, aki egy egész könyvet szentelt a 19. század vége óta létező és több esetben az areális kapcsolatokra visszavezethető nyelvi babonáknak (Szepesy 1986),⁸ több fejezetben is foglalkozik ezzel a tévhitel. Sok példával mutatja be, hogy nem azonos a német és a magyar igeneves szerkezet: 'Az ellátás *biztosítva van*' (pl. egy külföldi utazáson) – a németben nem határozói igenév, hanem befejezett melléknévi igenév szerepel a szerkezetben: 'Die Versorgung *ist gesichert*' (= *biztosított*), és nem lehet sem latin, sem német átvétel, mert a legközelebbi nyelvrokonaink, az osztrákok grammatikai készletében is ugyanígy, a *-mán* határozói igenévképzővel fejezik ki ezt a tartalmat.

3.2.3. A szláv nyelvek areális szerepe a Kárpát-medencében

A szláv nyelvek areális hatásának egyik iránya a magyarral való kapcsolataik jellemzőinek feltárása, a másik pedig a szláv nyelvek egymásra gyakorolt hatása. Ez utóbbit részletesebben tárgyaljuk majd a cseh és szlovák, valamint a szerb és a horvát irodalmi nyelvi norma kialakulásáról szóló fejezetekben, és kitérünk olyan hosszú távú kelet-közép-európai areális hatásokra is, mint például a cseh husziták mellékjeles írásmódjának az elterjedése a szláv nyelvekben és a magyarban. A némethez hasonlóan itt is több nyelvi szinten jelennek meg az areális kapcsolatok, de legnagyobb számban a szókincs területén mutatható ki a kölcsönhatás.

A szláv nyelvek már jelen voltak a Kárpát-medencében, amikor a magyar törzsek megérkeztek, de a 9. században még nem önálló nyelvek, hanem az akkor még nem differenciált, hanem sok dialektusból álló ősszláv nyelv került kapcsolatba a magyarral (Zoltán 2014: 205–210). Ezért így, általánosságban *szláv* – és nem korai horvát, szlovák stb. – jövevényszavakként szerepelnek a nyelvtörténetben az együttélés első korszakában átvett lexikai elemek, annak ellenére, hogy magukat a szláv népcsoportokat is más-más hatások érték északon, keleten, délen és nyugaton, tehát valószínűleg kisebb-nagyobb mértékben eltérő fonetikai változatokban közvetítették a területükön honos szókincset. A magyar

⁸ Elektronikus formában: <http://mek.oszk.hu/01600/01688/01688.htm>

etnikum 9. század végi letelepedésétől kezdve a 12–13. századig az areális kapcsolatokat a szláv átadó és a magyar átvevő attitűd jellemezte, a 14. századtól azonban megfordult a folyamat, és megkezdődött a sokszor szláv eredetű, korábban átvett, de közben megváltozott jelentéstartalmú magyar szavak visszaáramlása.

Az első szláv jövevényszavak az új életmóddal kapcsolatosan kerültek a magyarba, és főként az egyházi (*kereszt, barát*), az állami (*pecsét, király*) és a gazdasági élet (*káposzta, széna, molnár*) területéről, valamint a műveltség új elemeinek megnevezésére (*konyha, ebéd, család*) szolgáltak. Az átvétel idejére többnyire csak következtetni lehet, de például a nazálisok (*-om, -on, -em, -en* – pl. a *gomba, rend*) megléte arra utal, hogy a 12. század előtt történt a szó átvétele, mert ezt követően a magyarral érintkező nyelvekből eltűnt az *-ę /-o* (vö. Bárczi 1985: 115–120). Kniezsa István (1942/2000: 141) szerint a legnagyobb változást a lakóhely fogalmával összefüggésben élte meg a 9–10. századi magyarság. „A magyarság átmentette a régi korból a *ház* (eredetileg ’kunyhó’, l. finn *kota*), *ajtó, küszöb, tető és fal* szavakat, míg a többi a szlávból vette át: *eszterha (strěcha), szelemen (slěme), gerenda (greda), ablak (oblok), szoba (istbba), kamra (komora), pitvar (pitvor), pince (pivnica), udvar (dvor)*. A régi magyar lakás legfőbb berendezési tárgya a *szőnyeg* volt, amely *ágyul* is szolgált. Ehhez jött most az *asztal (stol), lóca (lavica), polc (polica)*.”

Az areális kapcsolatok azonban azt feltételezik, hogy nemcsak egyik nyelv hat a másikra, hanem kialakul az együttélés során valamilyen kölcsönhatás is. A szláv–magyar areális kapcsolatok jellemzője az, hogy míg kezdetben döntően a szláv átadás és magyar átvétel határozza meg a fő irányt, attól kezdve, hogy 1102-ben Kálmán horvát királlyá koronázásával létrejött a horvát–magyar perszonálunió, egyre több, az államigazgatással és a jogrendszerrel kapcsolatos szó, kifejezés kerül át a horvátba, emellett a szlovák és a román nyelvekbe is. A Zágrábban alapított püspökség (1093) nemcsak egyházi, hanem areális nyelvi kapcsolatokat is eredményezett, így például Kniezsa István (1942/2000) a magyar államiság hatásait vizsgálva megállapítja, hogy „a zágrávidéki horvát nyelvben a magyar hatás mindenekelőtt az állami és egyházi szervezetre, közigazgatásra és bíraskodásra terjedt ki. Így magyar eredetű az *ország* (ország) szó s az országos méltóságok nevei közül a *naderšpan* (nádorispán), *kinčtarto* (kincstartó), *lovasmešter* (lovászmester) /.../ A közigazgatás területén a megyei rendszert szintén a magyarból vették át, amit a *varmedja* (vármegye) és a *špan* (ispán) szavak is igazolnak. A horvátban a szó eredetileg *župan* volt, a *špan* már magán viseli a magyarból való visszakölcsönzés bélyegét.” Egy szélesebb areát átfogó szó, a *város* szó elterjedéséről írja, hogy „ez a szó egyébként az egész Balkánon el van terjedve, és a szerben és horvátokon kívül megvan a románban (*oras*) és az albánban is” (Kniezsa 1942/2000: 145–146). Az északi, tehát a magyar nyelvterülethez közelebb eső tájakon nemcsak a lexikai átvételek, hanem a Ljudovit Gaj-féle nyelvtervezési és helyesírási reformig a helyesírásban is szerepet kapott a magyar mint átadó nyelv, így a horvát nyelvű dokumentumokban megjelennek a magyar kettősbetűk (*gy, sz, cz, ch*). Hasonló tartalmi és formai jegyek jellemezték a magyar nyelv areális hatását a nyelvújítás előtti szlovén, szerb, ruszin és szlovák nyelv viszonylatában is, bár az utóbbiaknál jelentős a nyelvjárási átvételek és a tükörfordítások szerepe is.

A Kárpát-medencei nyelvek lexikájában és szintaktikájában alig vagy egyáltalán nem jelenik meg az orosz, kivéve az ukránt, ahol a szovjet-orosz egységesítő politika a nyelv fejlődésébe is beavatkozott. Cserniczkó István (2013: 206–208) a mai Kárpátalja területén honos nyelvek nyelvpolitika-történetének áttekintése során írja erről a ráhatásról: „Ez az erőszakos beavatkozás a nyelv valamennyi szintjét érintette: a szókészletet, a terminológiát, a grammatikát, de még a helyesírást is. A szókészletben a szovjet nyelvi tervezés azokat a szavakat, újításokat támogatta, amelyek közelebb álltak az orosz nyelvi ekvivalensekhez, és fokozatosan szorította vissza a sajátosan ukrán elemeket” (Cserniczkó 2013: 206). Az orosz esetében tehát nem lehet térben és időben kiterjedt areális hatásokról beszélni. A magyarban is megjelentek az orosz novellák, regények, drámák közvetítésével azok a nemzetközivé vált

műveltségyszavak, amelyek eredeti formájukban és jelentésükkel illeszkedtek be a nyelvbe (*trojka, szamovár, matrjoska, pirog, vodka*), majd a II. világháború idején a tükörfordításként vagy reáliaként átvett szovjet politikai terminusok (sovjet – *tanács*; *zabrat* – *zabrálni* = 'elvenni vkitől valamit'; *malenkij robot* – 'meghatározatlan idejű kényszermunka'). A legutóbbi idők legnépszerűbb orosz eredetű nemzetközi szava, amely nemcsak ebben a régióban terjedt el, hanem az egész világ megismerte: a *glasznosztj*.

Összegezve a fentieket: a szláv nyelvek szétválása viszonylag későn, a 11–12. században történt meg. A magyar nyelv szempontjából fontos, hogy kezdetben a szláv nyelvek differenciálás nélkül szerepeltek mint egy új kultúra átadói, később, a 16–17. században viszont már pontosan meghatározható az átadó nyelv. De nemcsak a magyarra, hanem egymásra is hatással voltak – így a cseh és a szlovák, a szerb és a horvát dialektusok közvetlenül és folyamatosan, a nyugati és a déli szláv nyelvek pedig a belső vándorlásokkal, szakaszos areális jegyeket mutatnak. Ez utóbbi jellemzi a magyar nyelv felől kiinduló hatásokat is: kezdetben átvevő, a Magyar Királyság terjeszkedésével átadó szerepet is betöltött.

Ezeknek az areális kapcsolatoknak az intenzív szakasza a térség nyelveinek sztenderdizálásáig, tehát a normatív (irodalmi) változatok létrejöttéig tartott, majd a 20. században, az új államok megalakulásával kezdődött újra, amikor a kisebbségi–többségi viszony mentén új értelmezést kapott. Ezzel a szakasszal viszont már a kétnyelvűség-kutatás és a kontaktológia foglalkozik.

4. A „nyelvszövetség” kérdése

A fentiekből következik, hogy a nyelvészek, irodalmárok, társadalomtudósok a maguk területén továbbgondolták az interetnikus kapcsolatokat és ezzel együtt a mindenki számára nyilvánvaló nyelvi area kérdését is. A hosszú együttélésekből eredően kétségtelenül vannak olyan közös jegyek, amelyek indokolják, hogy beszéljünk „a” Balkánról, Kelet-Közép-Európáról, a Kárpát-medencéről, a Duna-menti népek testvériségéről stb. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a szomszédos, de nem rokon nyelvek a fonetikai, morfológiai rendszerükben kimutatható hasonlóságokat valóban **közösen hozták-e létre**, vagy inkább a jövevényszavaknál közismert módon egyik nyelv átvett a másiktól bizonyos elemeket azért, mert ugyanabban a régióban éltek, közel egymáshoz, és az együtt töltött évszázadok során nemcsak a kultúráik, hanem nyelveik is kölcsönösen hatottak egymásra. A fenti fejezetekben bemutatott areális hatások inkább ez utóbbi feltételezést támasztják alá.

4.1. A nyelvészövetség meghatározásai

A nyelvészövetség elmélete ugyanazon a területi elven alapul, mint az areális nyelvészet, tehát az összetartozásnak nem feltétele a nyelvrokonság, viszont szükséges a közvetlen vagy közvetett területi érintkezés, és kellenek olyan nyelvi elemek, amelyek a szövetség minden tagjánál szerepelnek. Fejes László (2012) megfogalmazásában: „Nyelvszövetségről akkor szoktunk beszélni, ha földrajzilag szomszédos nyelvek hasonlóak, még hozzá olyan hasonlóságokat mutatnak, amely nem közös eredetükből fakad (ha rokonok), illetve egyáltalán nem régebből hozták magukkal, hanem minden bizonnyal együttesen alakították ki őket. A legmeggyőzőbb példa, ha ezek a közös jelenségek nem a szövetség valamelyik tagjából terjedtek el a többiben, hanem olyan jelenségről van szó, mely korábban egyik

nyelvben sem volt meg.”⁹ Ha megnézzük az egyes elméleteket, amelyek nyelvsvetési csoportokba sorolják a nyelveket, azt tapasztaljuk, hogy ezek a szövetségek nem válnak el élesen egymástól, sőt akár átfedések is lehetnek. Sokszor nehéz elkülöníteni, hogy két, egyébként más nyelvcsaládhoz tartozó, de térben és időben érintkező nyelv egymásra hatásáról van-e szó, vagy tényleg közösen létrehozott grammatikai jelenségről. A nyelvtipológiával, az areális nyelvészettel és az összehasonlító nyelvtudománnyal foglalkozó kutatók egy része emiatt fenntartásokkal fogadja vagy elutasítja ezt az elméletet. Robert Austerlitz (1992: 229–308) például, aki számos tanulmányában az Eurázsiai honos nyelveket vizsgálta főként nyelvtipológiai és nyelvföldrajzi szempontok szerint, az etnikumok és nyelvek társadalmi kapcsolatait, az areális jegyeket hangsúlyozza inkább, a nyelvsvetés kérdését inkább más kutatók nevéhez kötve említi.

A nyelvsvetés ötlete a Prágai Nyelvész kör jeles képviselőjétől, az orosz származású Nyikolaj Szergejevics Trubeckojtól származik, aki egy 1923-ban írt cikkében, majd 1930-ban tartott előadásában beszélt erről. Hangsúlyozza, hogy a nem közös eredettel rendelkező nyelvek esetében jöhetnek létre hasonlóságok, de ezeknek az oka az egyazon területen élés és a történelmi, kulturális közösség, nem a rokonság.

„Előfordul, hogy néhány, azonos földrajzi és történelmi-kulturális körbe tartozó nyelv esetében sajátos hasonlóságok figyelhetők meg, annak ellenére, hogy ezek oka nem lehet a közös eredet, csak a hosszas egymás mellett élés és a párhuzamos fejlődés hozhatta létre őket. *E csoportok számára, amelyek nem a genetikai elv alapján rendeződnek, a „nyelvsvetés” elnevezést javasoljuk. Ilyen nyelvsvetések nem csak különböző nyelvek, hanem nyelvcsaládok között is léteznek, vagyis előfordul, hogy néhány, genetikai rokonságban nem álló, de ugyanabba a földrajzi és történelmi-kulturális régióba tartozó nyelvcsalád egy sor közös vonás révén „nyelvcsaládsvetésbe” tömörül.* Így a finnugor-szamojéd (más néven uráli), a török, a mongol és a mandzsú nyelvcsaládok az „urál-altaji nyelvcsaládsvetésben” egyesülnek, bár a modern tudomány cáfolja, hogy genetikai rokonságban állnának ezek a nyelvcsaládok. A főnevek nemek szerinti megkülönböztetése és a szótó váltakozása a különböző alakok képzése során (beillesztik vagy kiejtik a fő magánhangzóját) egyesíti az indoeurópai, a sémi-hamita és a kaukázusi nyelvcsaládot a „földközi-tengeri nyelvcsaládok szövetségében”, és minden bizonnyal idetartoztak az egykor a Földközi-tenger medencéjében használt, mára azonban már kihalt nyelvek is. *A világon mindenhol léteznek ilyen szövetségek az egymással genetikai rokonságban nyilvánvalóan nem álló nyelvcsaládok között.* Emellett gyakran előfordul, hogy ugyanaz a család vagy egy rokontalan nyelv egyszerre két szövetséghez is tartozik, vagy két szomszédos szövetség között ingadozik, hasonló szerepet töltenek be, mint az átmeneti nyelvjárások a genetikai osztályozásban. Ha tehát figyelembe vesszük a nyelvek csoportosításának mindkét lehetőségét, a nyelvcsaládokon alapuló genetikait és a szövetségekre épülő nem genetikait, kijelenthetjük, hogy *a földgolyó nyelvei egymásba kapcsolódó láncszemek megszakítatlan hálóját alkotják, ahol úgy kapcsolódnak egymáshoz, tűnnek át egymásba a láncszemek, mint a szivárvány színei.* És pont e szivárványszínű nyelvi háló folytonosságának, az átmenetek fokozatosságának köszönhető, hogy a földgolyó nyelvei a maguk tarka sokszínűségében valamiféle – igaz, csak ésszel felfogható – teljes egészévé rendeződnek. Tehát a nyelv szférájában a nyelvi széttagolódás törvénye nem anarchikus szétforgácsolódáshoz, hanem rendezett, harmonikus rendszerhez vezet, amelynek minden része, a legkisebbel bezárólag, *megőrzi a maga színes, megismételhetetlen egyediségét; az egész egysége pedig nem úgy jön létre, hogy a részek elvesztik egyéni arculatukat, hanem a szivárványszínű nyelvi háló folytonossága teremti meg ezt*” (Trubeckoj 2011: 64–65; kiemelés tőlem, N.O.).

Az eltérő nyelvcsaládokhoz tartozó, de közös területen osztozó nyelvek egymásra hatását nem kérdőjelezi meg a tudomány, amint ezt már az areális nyelvészet alapjainál is láthattuk, azonban az, hogy ez szövetséget is jelentene, nehezen bizonyítható.

Honti László (Honti 2013: 289–301) szerint Trubeckoj korántsem értékelte olyan pozitívan a nyelvsvetés létezését, mint a rá későbbiekben hivatkozó tudósok, hanem úgy tekintette ezt a folyamatot, mint ami ellentétes Isten szándékával: „A nyelvsvetés tehát

⁹ [Nyelv és Tudomány- Főoldal - Dunamenti nyelvtársaság \(nyest.hu\)](http://www.nyelvtudomany.hu)

semmiképpen sem Isten szándéka szerinti, már csak azért sem, mert kijátssza Isten parancsát a nyelvek sokféleségét megkerülve. Így a nyelvsvövetség istentelen és bűnös, a sátán műve” (Honti 2013: 294).

Szintén a Prágai Nyelvészkhöz tartozó tudós volt Vladimír Skalička, aki lehetségesnek tartott egy dunai vagy közép-európai, illetve egy balkáni nyelvsvövetséget is (Skalička 1968: 3–9.). Az elsőbe a cseh, szlovák, magyar, szerb, horvát és német tartozott, ami sok szempontból indokolható, a balkáni viszont nála nem tartalmazza a török nyelvet. Balázs János is őt idézi, amikor felteszi a kérdést, hogy „jogosan beszélhetünk-e külön dunai nyelvsvövetségről” (Balázs 1983: 27), és felsorolja azokat a kritériumokat, amelyek a dunai nyelvsvövetséget meghatározhatják: ebben fonetikai (szóhangsúly helye, magánhangzók hosszúság szerinti szembenállása, palatális hangok és affrikáták), morfológiai (a névelő megléte, három igeidő) és lexikai (szóösszetétel) egyezéseket találunk (uo.), de a földrajzilag összetartozó nyelvek nem mindegyikére igaz minden feltétel. Névelő például a szláv nyelvekben nincsen, a három igeidő a magyaron kívül csak a cseh és a szlovák nyelvben van meg.

Décsy Gyula, aki 1956-ig Magyarországon élt, majd további munkássága révén német és amerikai egyetemekhez kötődött, 1973-ban önálló monográfiában foglalta össze a nyelvsvövetséggel kapcsolatos kutatási eredményeit, elképzeléseit. Könyvében hatvankét Európában honos nyelvet rendezett csoportokba a nyelvsvövetségi elmélet alapján (Décsy 1973). Meghatározása szerint a nyelvsvövetség „olyan, vagy eredetük szerint egyáltalán nem rokon, vagy csak távoli rokonságban lévő nyelveknek a csoportja, melyek szomszédságukból eredő kapcsolataik vagy azonos társadalmi körülményeik folytán kialakulásukban, fejlődésükben és funkciójukban hasonló strukturális vonásokat mutatnak, s ezek a jegyek mind belső alkatukban, mind pedig külső jellegükben előtűnnek” (Balázs 1983: 20). Décsy tíz ilyen svövetséget különböztetett meg; egyebek között a *dunait*, amelyhez a cseh, a szlovák, a magyar, a szerb, a horvát és a szlovén nyelveket sorolta, vagy a *balkánit*, amelyhez a román, moldován, bolgár, mecedón, albán, görög és török tartozik. Már első látásra is vannak problémák ezzel a csoportosítással, hiszen a szlovén nem dunai nyelv, a német nyelvterület viszont ide illeszkedne, a román és a moldován (moldvai) pedig nem két külön nyelv.¹⁰ A „dunai” jelző azonban a lehetséges politikai és nyelvi svövetségekkel kapcsolatban eltér a Duna földrajzi vonalához tartozó országoktól, nyelvektől, inkább a térség szimbolikus összetartozására utal.

Az 1980-as években, amikor Balázs János az areális nyelvészettel kapcsolatban ismertette és több vonatkozásban bírálta is a nyelvsvövetség elméletét, még igen sok alap kutatás hiányzott. A kelet-közép-európai nyelvek egymásra hatásának kutatása akkor kezdett csak kibontakozni. Az azóta is egyedülálló összefoglaló kötetből, amely *Nyelvünk a Duna-tájon* címmel 1989-ben jelent meg, kiderül, hogy mennyi hiányossága van ennek az elméletnek. Alábbi megállapításai ma is helytállóak:

„3. Hogy a jövőben az elnagyolt areális besorolások elkerülhetők legyenek, a kutatóknak azt kell pontosan meghatározniuk, hogy mik a nyelvsvövetség megállapításának feltételei, hogy a csoportosítandó nyelvek mely részrendszereinek és milyen mértékben kell egyezniük, ha együvé tartozóknak akarják nyilvánítani őket. /.../

6. Mivel pedig a nyelvsvövetségek kialakulásának folyamata lényegében véve nem más, mint az illető nyelvek kölcsönös beilleszkedése az adott térség minden egyes nyelvét magában foglaló közösségbe, azt is föl kell tárnunk, hogy ez az alkalmazkodás milyen mértékben történt meg, mennyiben volt általános, kölcsönös, vagy egyoldalú, s hogy végül milyen arányú nyelvi kiegyenlítődést eredményezett.

¹⁰ Décsy Gyula munkásságáról, eurolingvisztikai kutatásairól és nyelvsvövetségi elképzeléseiről tájékoztat a Tinta Könyvkiadó *Anyanyelvszavár* c. ismeretterjesztő blogjában Kicsi Sándor András: [Décsy Gyula, az eurolingvisztika magyar klasszikusa - TINTA blog](#)

7. Ha ilyen szilárd elvi és módszertani alapokra helyezkedünk, azt kell megállapítanunk, hogy az eddigi areális csoportosítások közül alig néhány állhatja ki a próbát.” (Balázs 1983: 22–23)

Fodor István a Magyar Nyelv 1984. évfolyamában Décsy fentebb említett művéről írt kritikát (Fodor István 1984: 1/36–47 és 2/177–186). Ebből idézünk néhány gondolatot a dunatáji nyelvszövetség bizonytalanságaival, ellentmondásaival kapcsolatban. Az első problémát az elnevezésben látja:

„A „dunai” név földrajzi fekvésre utal; ha így vesszük, a német – ahogyan Décsy és korábban mások teszik – szintén dunatáji nyelvnek tekinthető, persze a román és a bolgár úgyszintén. Ez utóbbiakat azonban a tipológusok eddig kihagyták e csoportból, tegyük hozzá, jogosan, hiszen ők a balkáni nyelvek körének tagjai, akárcsak a szerb-horvát, amelyet viszont Décsy ugyancsak a dunai típusba sorol. De földrajzi tekintetben a szlovén nem mondható dunatáji nyelvnek, sőt voltaképp a cseh sem igen, noha különösen ez utóbbi így szerepel az eddigi tipológiákban. Ha tehát földrajzi ismérvet akarunk választani, akkor helyesebb volna „közép-európai” típusról beszélni Novák elnevezését követve (’Mittleuropäischer Sprachbund’ i.m. 98–9, 101–2). Persze a német nyelvterület túlterjed Közép-Európán, Nyugat-Európába húzódik át, de még így is inkább fedné a földrajzi helyzetet, mint a ’dunatáji’ név.”

A második problémakört a szövetségbe tartozás besorolási kritériumai alkotják, amit Fodor történeti szempontból vizsgál. A nyelvszövetség két meghatározó kutatójának, Haarmann-nak (1976) és Décsynek az álláspontját hangtani, morfológiai és szintaktikai szempontok mentén hasonlítja össze (2. ábra), rámutatva a két koncepció közötti ellentmondásokra, és szükség esetén – pl. az esetrendszerrel, az igeidőkkel, igezőtőkkel kapcsolatosan – ki is egészíti, pontosítja ezeket. Végül erre a következtetésre jut: „Azt hiszem, Décsy és Haarmann téziseinek megcáfolásával és a bemutatott magyar nyelvi jellegzetességek felvonultatásával sikerült az olvasót meggyőzőn arról, hogy a dunatáji nyelvek „szövetségének” (*Donausprachbund*) elmélete a nyelvtudomány történetének lomtárába való” (Fodor 1984/2: 186).

Honti László *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok* című kötetének „A magyar mint ’európai’ nyelv – mit kellene ezen érteni?” című tanulmánya kapcsolódik közvetlenül a nyelvszövetségi elméletekhez. Miután kritikai elemzés alá vette a különféle nyelvszövetségi elméleteket és csoportosításokat, megállapítja, hogy „A dunai nyelvszövetség ’madártávlatból’ talán hihetőnek tűnik, azonban ha a Décsy és a mások által felsorolt jegyeket, újításokat alaposan szemügyre vesszük, kiderül, hogy az egész elképzelést kategorikusan el kell utasítanunk.”¹¹

Mivel a nyelvszövetség lényegesen szorosabb grammatikai egyezéseket feltételez, mint amilyenekre az areális nyelvészet támaszkodik, például olyasmit is, ami kihathat az érintett nyelvek tipológiájára, felmerül a kérdés, hogy valóban vannak-e olyan jelenségek ezekben a csoportokban, amelyeket **közösen** hoztak létre, és amelyek akár két eltérő tipológiájú nyelvet közelíthetnek egymáshoz fonetikai, morfológiai vagy lexikai szempontból. Nyilvánvaló, hogy nincsenek olyan egyezések, amelyek minden érintett nyelvben ugyanúgy és ugyanolyan mértékben jelennének meg, ráadásul egymás hatására változtak volna.

¹¹ Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. KRE – L’Harmattan, Budapest, 2013. i.m. 2013. 292.

DÉCSY (i. m. 87–9)	HAARMANN (i. m. 97–105)
A) A dunatáji típus nyelvei	
magyar, cseh, szlovák, szerb-horvát, szlovén	magyar, cseh, szlovák, német
B) Közös ismérvek	
első szótagi hangsúly	kötött hangsúly
kevés diftongus	—
teljes magánhangzók'	—
(sorvadó magánhangzók hiánya)	
a <i>h</i> mássalhangzó megléte	a <i>h</i> megléte, illetve <i>h</i> ~ <i>x</i> oppozíció
hangkötés (liaison)	—
szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése (a magyar kivételével)	szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése (a magyar kivételével)
zéró fok megléte, illetve magánhangzó-változás	—
kvantitáskorreláció	a magánhangzók kvantitáskorrelációja
szintétikus rendszer	szintétikus névszói ragozás
gazdag esetragozás	—
az igeekötők gazdagsága (Präfixfreudigkeiten)	produktív igeekötőhasználat
a szintétikus jövő idő hiánya	három igeidő-rendszer
jelentékeny latin hatás	—
latin <i>s</i> = <i>f</i>	—
nyugat-európai típusú szintaxis latin hatásra	—
szóképzés és összetétel egyformán gyakori szóalkotásmód	—
purista jellegű szóalkotások gyakoriak különösen a csehben és a magyarban	—

2. ábra: Fodor István összehasonlító táblázata (1984/1: 40)

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a „nyelvszövetség” érdekes elmélet, de nem ad megfelelő keretet az egymás mellett (román–magyar) vagy akár szimbiózisban (szerb–horvát) élő nyelvek „szövetségi” kapcsolatának bizonyításához. A szövetség ugyanis két vagy több fél között egy közös cél megvalósítása érdekében jön létre, ami egy irányított tevékenység. Az érintett nyelvek persze mind átmentek a nyelverterezés irányított folyamatán, de külön-külön, a feltételezett szövetség pedig ezt évszázadokkal előzte volna meg. Célszerűbb azt mondani, hogy a köztük lévő hasonlóságok, egyezések egyedi fejlődés eredményei, egy részük pedig kontaktusjelenség. Az időbeli és területi elveket, a történeti–kulturális szempontokat persze érdemes figyelembe venni a térség nyelvi kapcsolatainak elemzésekor, hiszen a latin, illetve a bizánci (ószláv) kultúrkörhöz tartozó nyelvek sok hasonlóságot mutatnak egymással, ennek azonban a történelmi sorsközösség az alapja, ám ez nem szövetség.

5. A kontaktológia szerepe a nyelvi viszonyok meghatározásában

A különféle nyelveket beszélő etnikumok egymás mellett élése, keveredése nyilvánvalóan nemcsak etnikai, politikai és kulturális, hanem megkerülhetetlen nyelvi kérdéseket is felvet. Amint az a fenti fejezetekből látható volt, először az areális szemléletű nyelvészet keresett válaszokat arra, hogy az egy területen osztozó nyelvek milyen hatással lehetnek egymásra. Azzal viszont már nem foglalkoztak, hogy ezek a nyelvek milyen hierarchikus viszonyban voltak egymással, milyen nyelvközösséggel és beszélőközösségekkel rendelkeztek, milyen volt az egyes dialektusok presztízse, használati köre, hogyan ismerték meg egymás nyelvét az eltérő etnikumok tagjai, természetes módon vagy külső, politikai ráhatásra lettek-e két-, sőt többnyelvűek – tehát összegezve: milyen társadalmi körülmények hozhatták létre a

kimutatható areális jegyeket. Ahhoz, hogy a nyelvtudomány ezekre a kérdésekre is választ tudjon adni, újabb szemléletváltásra volt szükség, nevezetesen a **társasnyelvészet** megjelenésére, amely nemcsak a nyelvek jelenében, hanem a múltjában is kutat, vizsgálódik az egy nyelven belüli nyelvváltozatok körében éppúgy, mint az egymástól különböző nyelvek egymásra hatásának következményeiben. Sándor Klára (2016) megfogalmazásában: „A társasnyelvészet a társas jelentést nem esetleges tulajdonságnak tartja, hanem a nyelv belső természetéhez tartozónak és funkcionálisnak, azaz olyasminek, amely minden természetes emberi nyelvet jellemez, és a nyelv megfelelő működése elképzelhetetlen nélküle. Ennek megfelelően a nyelvet annak **társas** – kulturális és társadalmi – **beágyazottságában** vizsgálja, a **társas jelentést** a nyelvreírás elhagyhatatlan részének tekinti” (Sándor 2016: 19).

Témánk nyelvtudományi alapjait a társas szemlélet határozza meg, mivel ez az a megközelítés, amire szükség van ahhoz, hogy a kelet-közép-európai nyelvek és beszélőik alkotta hálózat természetét feltárjuk. Ennek a szemléletnek a segítségével válik igazán érthetővé az az iskolában tanult meghatározás, amely szerint a nyelv társadalmi jelenség. Az együtt élő nyelveket lehet – a hangsúlytól és a kérdésfeltevéstől függően – szociolingvisztikai vagy nyelvészeti, dialektológiai, kontrasztív nyelvészeti, nyelvérintkezési szempontból vizsgálni, vagy akár a kulturális egymásra hatást előtérbe helyezve, antropológiai, kulturális nyelvészeti válaszokat keresni, vagy éppen a pszicholingvisztika segítségével feltárni az egy-, két- vagy többnyelvű beszélő nyelvválasztásának, kódváltásainak az okát is.

A magyarországi kutatók közül az 1980-as években elsőként két szociolingvista, Bartha Csilla (1989) és Kontra Miklós (1990) foglalkozott társasnyelvészeti alapokra épülő kontaktológiai jellegű kutatásokkal: mindketten az amerikai magyar diaszpóra kétnyelvűségét kutatták Detroitban (1987), illetve South Bendben (1980–1981), és rögzítették ennek a generációs eltéréseket mutató beszélőközösségnek a nyelvhasználati sajátosságait, különösen a kódváltások, a kevertnyelvűség jelenségét, valamint ezeket keresztül mutatták be a nyelvcsere, a nyelvi asszimiláció folyamatát. Kontra Miklós a kétnyelvű környezetben élők első és második nyelvének jellemzői kapcsán megemlíti a köztesnyelv (*interlanguage*) fogalmát is (Selinker 1972), ami a térségünkben élő két- vagy többnyelvű, az első nyelvet elsajátító, a másodikat tanuló közösségekre is alkalmazható: „A köztes nyelvek eltérnek az L₁ és L₂ normájától: a felnőtt korban Amerikába vándorolt magyar magyar nyelvhasználat a nyelvvesztés következtében tér el az itthoni magyartól, angolja pedig a nem tökéletes nyelvsajátítás következtében az amerikai angoljától. Selinker szerint a nyelvsajátítás vizsgálatakor háromféle adatot kell figyelembe venni: az anyanyelvi és a célnyelvi normát, valamint a tanuló célnyelvi megnyilatkozásait. A köztes nyelvek (viszonylag) önálló rendszerek. A tanulók második vagy idegen nyelve Selinker szavával fosszilizálódik, vagyis megreked, stabilizálódik bizonyos szinten. A kétnyelvűek L₁ és L₂ tudása olyan szintre fejlődik, amilyen szint a mindennapi kommunikációjukhoz szükséges” (Kontra 1990: 28).

A két nyelv között megfigyelhető nyelvérintkezés köztes nyelvi jellemzője azonban nemcsak a diaszpóra helyzetre igaz, hanem alkalmazható a kelet-közép-európai népek és nyelvek kapcsolataira is – így például a magyarországi román nemzeti kisebbség által használt nyelvváltozat jelentősen eltér a romániai sztenderdtől, magyar nyelvváltozatuk pedig a magyar sztenderdtől, bár ez utóbbihoz éppen a nyelvcsere folyamata miatt közelebb van. Borbély Anna a kétegyházi román közösségben végzett kutatásai során tapasztalta, hogy a korábbi, méhkeréki származású, a helyi nyelvváltozatot ismerő és beszélő papot romániai pap váltotta fel. Ezzel kapcsolatban a következőket állapítja meg: „Nagyon jelentős a román nyelvhasználat szempontjából ez a változás, hiszen a pap – a kétnyelvű közösségbe kerülésekor – csak a romániai sztenderd román nyelvet beszélt, tehát nem ismerte a kétegyházi román nyelvjárást, továbbá nem tudott magyarul sem, így Kétegyházán kezdte el mindkettőt tanulni. Ez azért érdemel említést, mert azok a román ortodoxok, akik már nem beszélnek a román nyelvet, nem tudnak a saját vallásuk szerinti papjukkal kommunikálni.

Továbbá azok sem beszélnek a pappal románul, akikben a saját nyelvjárásukról kialakult az a sztereotípiája, amely szerint saját román nyelvváltozatuk kevésbé helyes” (Borbély 2014: 163). A fentebb bemutatott élőnyelvi példák után következnek a nyelvérintkezésekkel foglalkozó társasnyelvészeti terület, a kontaktológia főbb jellemzőinek és interdiszciplináris kapcsolatainak bemutatása.

Az eddigiekből is kirajzolódott a kontaktológia legfontosabb jellemzője: nevezetesen, hogy a nyelvérintkezések okaival, jelenségeivel és következményeivel foglalkozó, döntően nyelvtudományi hangsúlyú, de a társadalomtudományokhoz (szociológia, kisebbség-tudomány, politológia, antropológia, néprajz) is tartozó kutatási terület, amely arra kíváncsi, miért és hogyan jelenik meg egy nyelv hatása a másikban. A magyar nyelv kapcsolati hálójából két területet mutattak be a fenti példák; az egyik esetében az eredeti nyelvközösségtől eltávolodott és egy másik, magas presztízsű nyelv, az angol hatása alá került beszélőközösség köztes nyelvi vonásait, valamint egy őshonos, a saját sztenderdjétől távol eső kisebbségi anyanyelv visszaszorulását és nyelvcserejének folyamatát egyetlen népcsoport, a magyarországi ortodox román vallási közösség példáján.

A kontaktológia elméleti kereteit, tipológiáját és alapfogalmait, így a direkt és indirekt átvételt, a kódváltást, kódkeverést és ezek szlovák és román nyelvi vonatkozásait részben Lanstyák István 1992-ben publikált alapozó tanulmányából (Lanstyák 2002), majd annak egy kontaktuspárt kifejtő, későbbi változatából (2016), részben Benő Attila 2008-as egyetemi tankönyvéből ismerhetjük meg részletesen. Misad Katalin 2019-ben megjelent tanulmánykötetében a szlovák–magyar nyelvi kapcsolatok nyelvpolitikai, szociolingvisztikai, pedagógiai nyelvészeti, lexikográfiai és fordítástudományi kérdéseivel foglalkozik, és a tankönyv- és szakszövegek, a tulajdonnevek használatának, írásmódjának vizsgálatával járul hozzá a két nyelv közötti kontaktusok feltárásához.

Az említett szerzők kutatásai bizonyítják, hogy a hatások a nyelvhasználat bármely területén megjelenhetnek: akár a hangleyjtésben, bizonyos hangok ejtésében, de akár a grammatikai rendszerben is (egy- és kétnyelvűségben, a vonzatok használatában, a szórend megváltozásában), és természetesen a szókölcsonzésben is. Ez utóbbi területtel, a szókölcsonz idegen elemeinek, jövevényszavainak, nemzetközi vándorszavainak és tükörfordításainak vizsgálatával kezdődött el a nyelvi kontaktusok feltárása a nyelvtörténet kereteiben, jóval megelőzve a szociolingvisztikát.

6. A két- és többnyelvűségről röviden

A kontaktológia alapfogalmai között ott található az egy- és kétnyelvűség, valamint a nem egynyelvű beszélőket inkább jellemző többnyelvűség leírása. Az egynyelvűség fogalmát nem szükséges magyarázni, a két- és többnyelvűség azonban magyarázatra szorul. Nem véletlen, hogy már könyvtárnyi irodalma van, sőt önálló, a 20–21. század fordulójára már kiemelt kutatási terület lett a nyelvtudományon belül, holott kezdetben csak a szociolingvisztika egy részterülete volt. A Föld lakosságának többsége legalább két nyelven képes kommunikálni – nem is lehet ez másként, ha figyelembe vesszük, hogy a több ezer nyelv számára 300 alatti ország áll rendelkezésre. Az pedig, hogy minden nyelv egyenlő, legfeljebb csak papíron létezik, a gyakorlatban nem, és sok esetben éppen a nyelvhasználat ürügyén robbannak ki etnikai konfliktusok.

A kétnyelvűségnek is számos lépcsőfoka és minőségi változata van aszerint, hogy milyen társadalmi környezetben alakul ki, ott milyen szerepet töltenek be a beszélő által ismert nyelvek, végül fontos szempont az is, hogy milyen nyelvi kompetenciák jellemzik ezeknek a használatát. Ennek megfelelően sokféle meghatározást találunk a szakirodalomban. Vannak olyan – túlságosan is megengedő – elképzelések, amelyek szerint kétnyelvűségnek tekinthető

már az is, ha valaki a másik nyelvet, akár szóban, akár írásban passzívan megérti, ide tartozik többek között Diebold és McNamara meghatározása (Bartha 1999: 36). A középút, egyben a leginkább elfogadott François Grosjean 1992-ben megfogalmazott funkcionalista meghatározása, amely szerint „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre, és ezeket használják is” (idézi Bartha 1999: 38). Tehát olyan nyelvi kompetenciaszintre van szükség mindkét nyelven, amely egy nem egynyelvű környezetben a beszélő számára lehetővé teszi a beszédhelyzetnek megfelelő, szabad nyelv választást. A maximalista álláspont szerint pedig, amit főként Bloomfield képviselt, a kétnyelvűség két nyelv „anyanyelvi” szintű használatára való képességet jelent – bármit is jelentsen ebben az esetben az „anyanyelvi” szint. A fentiekén kívül még számos átmeneti típus is létezik – attól függően, hogy a szóbeli és az írásbeli, ezeken belül az aktív és passzív nyelvi készségeket mennyire birtokolja a közösség, de az is nagyon fontos szempont, hogy a többség milyen mértékben, hogyan, és milyen magas szinten biztosítja az állam hivatalos nyelvének megtanulási lehetőségét a kisebbségek számára.

6.1. *A két- és többnyelvűség mint nyelvpolitikai jelenség*

A többséget alkotó nyelvközösség tagjai is lehetnek kétnyelvűek (pl. a finnek Finnországban a közoktatásban tanulják az 5% svéd kisebbség nyelvét), de ez nem általános jelenség, és nem elsősorban a kisebbségi nyelvek ismeretét jelenti, hanem az egyéni két- és többnyelvűséghez tartozik (pl. ilyen a románok olasz vagy francia nyelvtudása). A hatalmon lévő többséget a vegyes házasságok következtében kialakuló **családi** vagy az adott társadalomtól idegen, de hasznos nyelvek tanulására fókuszáló **elit** kétnyelvűség jellemzi. Ide sorolhatók azok a tudatos nyelvtanulók is, akik valamilyen széles körben ismert idegen nyelven (pl. angol, német, spanyol) tanulnak, dolgoznak, és ehhez megvan a szükséges minőségű nyelvtudásuk is.

A többnyelvűséget támogató társadalmakban akár több államalkotó nemzet is lehet (pl. Svájcban a német, francia, olasz, illetve a valamikori Csehszlovákiában a cseh és a szlovák); ilyen esetekben a nyelvek egyenrangúságát alkotmányos módon biztosítják – bár ez nem jelent automatikusan társadalmi kétnyelvűséget –, emellett ezekben az országokban is vannak olyan kisebbségek, például Svájcban a rétorománok, amelyeknek a nyelve csak a saját szűk közösségükön belül tud érvényesülni.

6.2. *A kisebbségi kétnyelvűség típusai: a hozzáadó (additív) és a felcserélő (szubtraktív) típus*

A kétnyelvűség alkotóelemeihez (első nyelv – *L1* és második nyelv – *L2*) való viszony szempontjából két fő csoportot lehet elkülöníteni: a **hozzáadó** (additív) és a **felcserélő** (szubtraktív) kétnyelvűséget.

A kisebbségi közösségek számára a **hozzáadó típusú kétnyelvűség** hosszú távon biztosítja az anyanyelv megtartását és a társadalmi színtereken való szabad használatát, emellett lehetőséget teremt arra, hogy a többségi társadalom színterein, a többségi nyelv magas szintű tudásának birtokában, nyelvi hátrányok nélkül megjelenjenek. Ennek a típusnak a feltétele a pluralista nyelvideológia érvényesülése, valamint a nemzetiségpolitikában a tolerancia, a támogató attitűd, ami egyebek között a többségi nyelv hatékony oktatásában is megjelenik.

A **felcserélő kétnyelvűség** ezzel szemben azt jelenti, hogy a többség hivatalos nyelve fokozatosan háttérbe szorítja a kisebbségi nyelvet, csökken a használati köre, ami

értékvesztéshez, nyelvcserehez, majd nyelvvesztéshez vezet (Sándor 2016: 86–88). Sándor Klára a nyelvcsere folyamatáról azt írja, hogy három generáció alatt általában megtörténik a két nyelv közötti dominancia megváltozása, és míg az első nemzedék még az eredeti első nyelvet használja, a harmadik már a korábbi másodnyelvet részesíti előnyben a mindennapi beszédhelyzetekben. Természetesen ez nemcsak nyelvi kérdés, hanem társadalmi probléma is. Az oktatásban, a munkahelyeken, a hivatalokban a kisebbséget folyamatosan szembesítik anyanyelve haszontalanságával és azzal, hogy a többség nyelvének ismerete mennyivel jobb társadalmi pozíciót eredményez, tehát nem érdemes fölösleges energiát pazarolni egy „haszontalan” nyelvre. A nyelven keresztül a kisebbséget mint etnikumot is lenézik, megbélyegzik (*stigmatizálják*). Ez a gyakorlat a nacionalista, nyelvi homogenitásra törekvő nemzetállamok nyelvvideológiájának a sajátossága. Az ilyen típusú többségi államok természetesnek veszik, hogy a kisebbség megtanulja (vagy inkább: eleve tudja valahonnan) az állam nyelvét anélkül, hogy ehhez különösebb segítséget kapna. Az ilyen ideológiát igazoló okok között többnyire szerepel az is, hogy a kisebbség – a többség szerint – veszélyeztetheti az állam területi integritását, holott az esetek nagy részében ez nem igaz, a kisebbségek legfeljebb autonómiát kérnek, nem akarnak különválni. Ez a vád éri időről időre a nagyobb létszámban, egy-egy tömbben élő és nyelvi jogaikért kiálló – egyebek között a Kárpát-medencei magyar – kisebbségeket.

A kisebbségek szándékát a saját nyelvük megtartására, illetve a többség nyelvének megtanulására nemcsak a többségi politika befolyásolja, hanem az is, hogy őshonos vagy bevándorolt népcsoportként élnek egy adott országban. **Őshonosnak** általában a 100 éve ugyanazon a területen élőket tekintik, attól függetlenül, hogy eredetileg ők is bevándoroltak; a **bevándorolt** kisebbség pedig ennél rövidebb ideje él a befogadó országban (pl. a kínaiak Kelet-Közép-Európában). Fontos különbség a két csoport között, hogy ha vannak kisebbségi nyelvi jogok egy államban, akkor azok általában az őshonos csoportra vonatkoznak.

Az őshonos kisebbségeknek elsődlegesen lokális és nyelvi identitásuk van, és a társadalmi környezettől, elvárástól függően alakul ki, hogy felcserélő vagy hozzáadó típusú kétnyelvűség jellemzi-e az adott nyelvközösséget, valamint az, hogy ez milyen szintű lesz. Ezzel szemben a diaszpórában élő bevándorlók számára létkérdés a gyors alkalmazkodás az új országhoz, nemcsak társadalmi, hanem nyelvi szempontból is. Ez azt jelenti, hogy esetükben a felcserélő kétnyelvűség lesz a jellemző, a befogadók nyelvét fogják átadni az újabb nemzedékeknek, és anélkül, hogy erre törvény kényszerítené őket, két-három generáció alatt lezajlik a teljes nyelvcsere.

6.3. *A nyelvek közötti egyensúly, illetve a nyelvi dominancia kérdése*

A kétnyelvűség az egyének szempontjából a legritkább esetben kiegyensúlyozott (*balansz*), közösségi oldalról pedig nem értelmezhető, mivel ez leginkább a családi kétnyelvűségre jellemző forma. Akkor alakulhat ki, ha a szülők mindegyike kezdettől a saját nyelvén kommunikál a gyermekével, és egészen addig tart, amíg a külső környezet (játsszótér, óvoda, iskola) nyelvi hatása meg nem jelenik. Navracsics Judit szerint „a kiegyensúlyozott kétnyelvűek agyi aktivitása, szerveződése az egynyelvűekéhez hasonló. Minél később kezdődik el a második nyelv elsajátítása, annál nagyobb különbség lesz az agyi szerveződésben” (Navracsics 2010: 15). Ha az első három évben elkezdődik a második nyelv elsajátítása, akkor a beszélők korai kétnyelvűek lesznek, később pedig ún. késői kétnyelvűséggel számolhatunk, ami nem függ az életkortól, a minőség, a nyelvi kompetencia azonban eltérő lehet az elsajátítás spontán jellege, környezete és az irányított tanulás különbségei miatt.

A makro- vagy a mikrotársadalmi környezet hatására, valamint a hatalmon lévők nyelvpolitikai döntései nyomán biztosan dominánssá válik valamelyik nyelv. Ez lesz az egyén számára a leghasznosabb nyelv (L1), ezen lesz korlátlan a nyelvi kompetenciája; a másodnyelv (L2) egy vagy több kompetenciaterülete nem éri el ezt a teljességet, például mert nem tanult ezen a nyelven az iskolában, csak otthon használta. Tehát a másodnyelv családi kétnyelvűségi helyzetben vagy makrotársadalmi környezetben lehet akár az anyanyelv is. Éppen ezért célszerű az *első és másodnyelv* terminust használni anyanyelv helyett. Az egyének kétnyelvűsége befolyásolja a **közösség nyelvi dominanciáját** is. Persze mindez azokban a társadalmakban értelmezhető, amelyek rendelkeznek írásbeliséggel a beszélőközösség által használt nyelveken.

Az összefüggő **tömbökben** élő, közeli anyaországgal rendelkező kisebbségeknek megvan az esélyük az anyanyelvi dominanciára, hacsak nem egy homogenizálásra törekvő, a kisebbségi nyelvek nyilvános használatát tiltó országban élnek. Az ugyancsak őshonos, de **szórványkisebbségek** viszont rövid idő alatt váltanak a többségi nyelvre, számukra ez lesz a meghatározó, tehát másodnyelv-dominanciás kétnyelvűekké válnak. Ez a nyelv számukra az oktatás nyelve, és ez lesz majd a munkanyelvük is. Igaz, a legtöbb esetben ez nem választás kérdése, hanem kényszer: a szórványvidékeken nincsen kisebbségi tannyelvű iskola, nem lehet anyanyelven szakmát tanulni, munkát vállalni.

A területhez nem köthető (*non-territorial*) ún. **diaszpóra-kisebbségek**, amelyeknek nincs anyaországuk, még a szórványkisebbségeknél is kiszolgáltatottabb helyzetben vannak. A Kárpát-medencében az asszimilációhoz közeli jiddis és a romani nyelvek tartoznak ide.

A Kárpát-medence kisebbségei mindhárom csoportban megtalálhatók. A nyelvi jogaikért küzdő szlovákiai, ukrainai és romániai magyar kisebbség határ menti és székelyföldi része, amely tömb-kisebbségként él, még **anyanyelv-dominanciás kétnyelvű** csoportot alkot, a kis létszámú horvátországi és ausztriai magyarokra, valamint a magyarországi szlovákokra, románokra főként a **másodnyelv-dominancia** jellemző, a térségben élő romák viszont a harmadik csoporthoz tartoznak.

A 19. század elején a tömbben élő kisebbségek esetében az anyanyelvi dominancia volt a jellemző, a magyar környezet nyelvén csak a legszükségesebb kommunikációra voltak képesek. Zárt közösségekben, kisebb településeken, főként falvakban éltek, ami segítette anyanyelvük megtartását, és számukra éppen az államnyelv bizonyult haszontalannak. Csak a század utolsó harmadában kezdődött meg a nagymértékű ipari fejlődés és városiasodás, amely megbontotta a homogén közösségeket, és elősegítette a természetes asszimilációt. A Kárpát-medence népeinek többsége az Osztrák-Magyar Monarchiában élt 1918-ig, ahol szintén ez a tendencia ment végbe, miközben a hatalmon lévők (a magyar országrészekben a magyarok) igyekeztek törvényekkel visszaszorítani a nemzetiségi nyelvekkel és a formálódó etnikai önállósággal kapcsolatos igényeket. A nemzetiségi sérelmeket okozó oktatási és közigazgatási intézkedések többsége hatástalan maradt. Annak ellenére, hogy megteremtették a közoktatásban a magyar mint környezeti és államnyelv oktatásának a szakmai-módszertani feltételeit, a nyelvoktatás eredménytelen maradt. A változást, a fokozatos nyelvcsere a kultúra átalakulása, a korábbi zárt településrendszer felbomlása hozta el a kétnyelvűség elterjedése tekintetében is, nem pedig a közel száz éven keresztül hozott törvények.

A 20. századi, különösen az első világháború utáni országhatár-változások a többségi-kisebbségi viszony átalakulásával jártak együtt: a korábban többségben élő magyarok a környező országok kisebbségei lettek, a kisebbségből pedig többséggé, államalkotó nemzetté váltak a románok, szlovákok, szerbek, horvátok, szlovének. A magyaroktól szinte azonnal elvárták az új államnyelv ismeretét, a hiányokat pedig szankciókkal (pl. a munkahely elvesztése) büntették. Ennek ellenére ebben az első kisebbségi időszakban a magyarok nagy része egynyelvű maradt, hiszen ideiglenesnek gondolták az anyaországtól való

leválasztásukat, és csak a harmincas évek közepétől kezdődik a kétnyelvűség anyanyelv-dominanciás korszaka.

Az államnyelvek és a kisebbségi nyelvek viszonya több mint egy évszázada nem rendeződött megnyugtató módon Kelet-Közép-Európában. Ezzel a témával a nyelvi jogok és a nyelvpolitika kutatói foglalkoznak. A fő témakörök a nyelvek nyilvános használati tereivel kapcsolatosak, így a joggal, a közélettel, az ügyintézés nyelvének jellemzőivel; az oktatással, ezen belül a tannyelv, a tankönyvek nyelvével és a többség nyelvének megtanulásával összefüggésben jelennek meg elemző tanulmányok.

7. Összegzés

A tanulmány azokat a nyelvtudományi területeket tekintette át, amelyek közvetlenül hozzájárulhatnak Kelet-Közép-Európa nyelvi szempontú vizsgálatához, meghatározó jegyeinek körvonalazásához. A keretet a tudománytörténeti időrendben is első terület, a nyelvtipológia adja, ehhez kapcsolódik az areális nyelvészet, valamint a kontaktológia, végül a két- és többnyelvűség nyelvpolitikai szempontú bemutatása.

A régió nyelvei döntően a flektáló, illetve az agglutináló nyelvtípusba tartoznak, és az együttélés során folyamatosan hatottak egymásra. Az érintett nyelvek szerepe és részvétele a nyelvi area alakításában azonban eltérő: vannak kiemelt szerepű nemzetközi közvetítő nyelvek, amilyen a latin és korlátozottabb hatókörrel a német, a többi nyelv között pedig az együttélés mértéke és minősége szerint alakulnak a nyelvi kontaktusok. Az areális kérdések tárgyalása során a tanulmány megismertette a nyelvészvetség érdekes, de használhatatlannak bizonyult elméletét is a kritikák tükrében. Erre a régióra is jellemző, ahogy a világ nagy részére, hogy lakói nem egynyelvű környezetben élnek. A nyelvi kisebbségek két- vagy többnyelvűek. A folyamat elkezdődhet már a születéskor egy családi kétnyelvű környezetben, de kialakulhat később is, az óvodás és iskolás korban, sőt nem ritka a felnőttkori kétnyelvűség sem. A nyelvi egyenlőtlenség hatja át a kétnyelvű beszélőközösségek mindennapjait. Ezt mindig az adott állam nyelvideológiája és nyelvpolitikája határozza meg. A következmény lehet egy minden szempontból pozitív állapot, amit a szakirodalom hozzáadó (addiktív) kétnyelvűségnek nevez, de akár ennek az ellentéte, a szubtraktív kétnyelvűség is, amelynek következtében egy kedvezőtlen társasnyelvészeti környezetben megcserélődik az egyén vagy a közösség korábbi első és második nyelve. A kelet-közép-európai, ezen belül a Kárpát-medencei országok nyelvi kisebbségeit ez utóbbi jellemzi inkább.

Mindegyik bemutatott nyelvtudományi terület közös vonása az, hogy az azonos területen élő, különféle nyelveket beszélő nyelv- és beszélőközösségek viszonyrendszeréből indul ki: ezek a különféle tipológiai besorolású és a történelem során különféle szerepet betöltő nyelvek kisebb vagy nagyobb mértékben hatottak egymásra, vagy hathattak akár a térség egészére is. A hivatkozásként feltüntetett kötetek és tanulmányok sokasága bizonyítja, hogy ezek a kérdések már több évszázada foglalkoztatják a tudósokat, és már a társasnyelvészeti megjelenése előtt jóval felismerték a nyelvek egymásra hatásának a tényét, keresték az ebben rejlő törvényszerűségeket. A társadalmi vonatkozások vizsgálata azonban csak jóval később jelent meg: akkor, amikor a nyelvek társadalmi szerepei közötti egyenlőtlenség megkérdőjelezhetetlen valóság lett.

Irodalom

- Austerlitz, Robert 1992: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette és fordította: Simoncsics Péter. Tankönyvkiadó, Budapest. 229–308.
- Bakró-Nagy Marianne (szerk.) 2018. *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*. Gondolat, Budapest.
- Balázs János (szerk.) 1989. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–8.
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 7–112.
- Bán D. András 1997. Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947. In: Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 115–158.
- Bañcerowski, Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárzsi Géza 1985. Szláv jövevényszavak. In: *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest. 115–120.
- Bárdosi Vilmos (szerk.) 2010. *Világgép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla 1989. Adalékok a detroit-i magyar közösség nyelvéllapjához. *Magyar Nyelv* 1989/2: 230–235.
- Bartha Csilla 1999. *A két nyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó. Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Borbély Anna 2014. *Két nyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*. L'Harmattan, Budapest.
- Cserniczkó István 2013. *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén*. Gondolat Kiadó, Budapest. http://real.mtak.hu/38032/1/Allamok_nyelvek_allamnyelvek_mtmt_u.pdf
- Décsi Gyula 1973. *Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fazakas Emese 2007. *Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- Fejes László 2012. Dunamenti nyelvtársaság. *Nyelv és Tudomány* 2012. nov. 5. [Nyelv és Tudomány - Főoldal - Dunamenti nyelvtársaság \(nyest.hu\)](http://nyelv-és-tudomany.foldal-nyest.hu)
- Fodor István (1984): Van-e a Dunatájnak nyelvi alkata? *Magyar Nyelv* 80/1: 36–47. és 80/2: 177–186.
- Franc Miklošič, Franz 1852–1875. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen I–IV*. Új kiadás: Cambridge University Press, 2015.
- Gerstner Károly 2018. Szókészlettörténet. A német jövevényszavak. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti kézikönyv*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 255–256.
- Haarmann, Harald 1976. *Grundzüge der Sprachtypologie. Methodik, Empirie und Systematik der Sprachen Europas*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Halecki, Oscar 1995. *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története* (Ford.: Szilágyi Tibor). Osiris–Századvég–2000, Budapest.
- Havas Ferenc 2011. Nyelvtipológia. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetéről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest. 257–262.
- Havas Ferenc: A klasszikus nyelvtipológia története. In: Havas Ferenc (szerk.): *A nyelvtipológia klasszikusai. Szemelvények a XVIII. század közepétől a XX. század elejéig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 9–42.
- Honti László 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2013. *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 289–301. (Eredeti: Honti László 2000. A magyar mint „európai” nyelv – mit kell ezen érteni? *Magyar Nyelvjárások* 2000: 187–196.)
- Horálek, Karel 1967. Miklosich és kora. In: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Franklin, Budapest. Reprint: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000: 137–153.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica. Series A, Studia et Dissertationes 5. Budapest.
- Korompay Klára 2018. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lanstyák István 2002. A nyelvérntkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: Gyurgyík László – Kocsis Aranka (szerk.): *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 73–95.

- Lanstyák István 2016. Abszolút és relatív kontaktushatás. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat, Budapest – Piliscsaba. 46–65.
- Magyari Sára 2015. *A nyelvi világkép a magyar és a román nyelvben*. Partium Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Nagyvárad – Kolozsvár.
- Misad Katalin 2019. *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben. Tanulmányok a magyar–szlovák nyelvi kapcsolódások köréből*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda, Somorja.
- Mollay Károly 1989. A német–magyar nyelvi érintkezések. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest.
- Navracsics Judit 2010. *Egyéni kétnyelvűség*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Ormos Mária 2007. *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Péteri Attila 2013. Nyelvi egységesülés Európában? *EuroLingvisztika. Élet és Tudomány* 2013/47: 1478–1480.
- Pusztay János 1977. Az „ugor–török háború” után. *Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*. Magvető Kiadó, Budapest. 92–107.
- Pusztay János 2003. *Közép-Európa: nyelvi konvergenciátáj*. Szombathely (Dissertationes Savarienses, 30.)
- Romsics Ignác 2000. *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Helikon, Budapest.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Typotex, Budapest.
- Sándor Klára 2016. *Nyelv és társadalom*. Kronika Nova Kiadó, Budapest.
- Sándor Klára 2016. *Nyelv és társadalom*. Krónika Nova, Budapest.
- Sándor Klára 2021. A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei. In: Klima László – Türk Attila (szerk.): *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében*. Budapest, 2020. november 11–13. Budapest, PPKE, BTK – MOK, Martin Opitz Kiadó. 94–96.
- Selinker, Larry 1972. „Interlanguage”. *International Review of Applied Linguistics* 10: 209–231.
- Sinkovics Balázs: Vámbéry és a magyar–török rokonság. [historica 112_089-098.pdf \(u-szeged.hu\)](https://www.u-szeged.hu/historica/112/089-098.pdf)
- Skalička, Vladimír 1968. Zum Problem des Donausprachbundes. *Ural-Altäische Jahrbücher* 1968 (40): 3–9.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 2000. *Világunk, a nyelv*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szűcs Tibor 2013. A magyar nyelv és kultúra areális helye Európában. *Hungarológiai Évkönyv* 14 (2013): 223–234.
- Trubeckoj, Nyikolaj Szergejevics 2011. Bábel tornya és a nyelvek összezavarása. In: *Dzsingisz kán hagyatéka*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 59–70.
- Tudományos Gyűjtemény 1817.
- Zoltán András 2014. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: Sudár Balázs et al. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 205–210.

Nádor, Orsolya

Introduction to the linguistic study of the Carpathian Basin language region

The present study is a chapter of a book in process. It is based on the fundamental premise that conflicts between Central and Eastern European countries and their minorities often appear in the framework of language policy, language planning and language ideology. In order to understand this, it is useful to carry out region-specific descriptive reviews of certain fields within Linguistics. These fields will, in turn, provide the disciplinary basis for exploring the causes of conflict. It is not possible to aim for fully comprehensive coverage, as this would require all areas of linguistic research to be presented. Those interested in further fields, such as Linguistic History or Semiotics, can refer to encyclopedias and individual reference books. This study briefly reviews those areas of linguistics that can be used to compare several languages, cover their role in the field and provide a sufficiently comprehensive linguistic knowledge to understand the basic linguistic relationships in the area. The first group is an overview of Linguistic Typology and Areal Linguistics – and the rather controversial but historically interesting 'linguistic confederation' based on these two. This is followed by a summary of Contactology and the bilingualism and multilingualism that characterize the region, with a focus on language policy aspects.